

CARTEA PRIETENIEI

Eugen Herovanu

colectia Amândoi

II 350.715

EDITURA ALLFA

BIBL. CENTR. UNIV.
„M. EMINESCU” IAȘI

II 350.415

EUGEN HEROVANU

CARTEA PRIETENIEI

342773
B C U B

ALLA ARUTUN
PRINTED IN ROMANIA

187-63
Eugen Herovanu
CARTEA PRIETENIEI

Copyright © 1998 Editura ALLFA
ISBN 973-9293-79-4

Toate drepturile rezervate Editurii ALLFA
Nici o parte din acest volum nu poate fi reprodusă
fără permisiunea scrisă a Editurii ALLFA
Copyright © 1998 by ALLFA
All rights reserved.
The distribution of this book outside Romania
is prohibited without the written permission of ALLFA

Prietenie & Educație nouă

Editura ALLFA

București
Bd. Timișoara nr. 58, sector 6, cod 76548
☎ 413.11.58, 413.43.21, 413.18.50
413.07.20
Fax: 413.05.40

Departamentul difuzare 413.07.15
Fax: 413.03.29

Redactor:
Coperta colecției:
Tehnoredactare computerizată:

Diana Simionescu
Carmen Oprea
Cătălin Mantu

PRINTED IN ROMANIA

EUGEN HEROVANU

298692

CARTEA PRIETENIEI

I. PAGINI DE AUTOLOGIE

342773

B.C.U. IASI

EDITURA ALLFA

ALE

Cartea Albă
CARTEA ALBĂ

Cartea Albă a Editurii ALFA
ISSN 1135-1135

Toate drepturile rezervate Editurii ALFA
Nici un parte din acest volum nu poate fi reprodus
fără permisiunea scrisă a Editurii ALFA
Copyright © 1988 by ALFA
All rights reserved
The reproduction of this book without permission of ALFA
is prohibited in any form or by any means

CARTEA ALBĂ

2000, Timișoara, nr. 58, sector 5, cod 78500
B 410.11.58, 419 45.21, 413.18.50
413.18.50
Fax 410.45.40

Depunerea la Biblioteca 413.07.15
F 413.07.15

Editor
Carmen Oprea
Diana Simionescu
Carmen Oprea

ALFA EDITURA ALFA

PRINTED IN ROMANIA

ALFA

23. SEP. 2002

I. PAGINI DE ANTOLOGIE

Pe când încă nu terminasem școala, câțva timp Schiller a fost poetul meu preferat. A fost, desigur, și al colegilor mei din acele timpuri – al unora cel puțin; cum trebuie să fi fost al multora din alte serii și din alte generații; cum a fost, poate, și al lui Eminescu, dacă scena evocată de Caragiale e adevărată (....„Și-mi povesti cum găsise într-un hotel din Giurgiu pe acel băiat – care slujea în curte și la grajd – culcat în fân și citind în gura mare pe Schiller“). Lucrul n-are nimic surprinzător în sine. Căci prin avântul liric, prin iubirea de libertate, prin romantica, generoasa-i atitudine de revoltat, autorul *Hoților* și al lui *Wilhelm Tell* a fost și va rămâne

(sunt încredințat că va rămâne, chiar dacă în timpul de față nu mai e) poetul tinereții.

Atunci, în anii aceia ai adolescenței mele, am cunoscut pentru întâia oară – o dată cu *Clopotul*, cu *Mănușa*, cu *Hero și Leandru* – mișcătorul poem al prieteniei, celebrul *Bürgschaft*, pe care nici acum nu sunt în stare să-l recitesc fără profundă emoție.

Dar pe cine l-ar putea lăsa indiferent și rece?

...Cu privirea cruntă, Denis, tiranul Siracuzei, îl întreabă pe tânărul care stă în fața sa între arcașii care l-au dezarmat:

- Ce ai vrut să faci cu pumnalul acesta?
- Să scap Cetatea de un tiran.
- Vei plăti îndrăzneala ta cu viața...
- Sunt pregătit de moarte și n-aștept nici o îngăduință...

Apoi, după o tăcere scurtă:

- ...Cer totuși o favoare... Cer trei zile pentru a putea căsători pe sora mea cu logodnicul ei. Trei zile numai... Las drept zălog pe prietenul meu. Dacă nu mă întorc până la împlinirea acestui termen, viața lui va înlocui viața mea, moartea lui va răscumpăra fapta mea.

- Fie – hotărî tiranul, după o scurtă ezitare, cu un zâmbet straniu și rău – îți acord ceea ce-mi ceri. Dar dacă până la împlinirea celor trei zile nu te întorci, capul prietenului tău va cădea fără greș.

Prietenul credincios ia locul osânditului, după ce-l îmbrățișează în tăcere. Mōros pleacă, se întoarce între ai săi, căsătorește pe sora sa; apoi își ia drumul îndărăt, cu grabă febrilă, cu teama de a nu sosi cumva prea târziu.

Dar abia plecat, o ploaie grozavă surpă drumurile, umflă apele, rupe podurile.

El aleargă nebun pe țărmul râului înfuriat, până când, negăsind alt mijloc, se aruncă în valurile înspumate și, cu ajutorul zeilor care se înduioșează de durerea lui, reușește s-atingă țărmul opus.

Pe când străbătea o pădure din apropierea cetății, e atacat de o bandă de hoți.

- Ce vreți de la mine? strigă el plin de groază. N-am decât o viață; și pe aceasta o datorez Regelui. Fie-vă milă de prietenul meu! Și smulgând arma unuia dintre agresori, culcă la pământ doi din ei și reușește a-i pune pe fugă pe ceilalți.

Apoi arșița soarelui, adăugată la oboseala și la emoțiile încercate în cursul zilei, îl doboară. Simte cum genunchii îi tremură, cum picioarele i se taie, cum orice efortare de a mai înainta devine zadarnică. „O zei, se roagă el, o zei care m-ați scăpat de furia apelor și de răutatea bandiților, ajutați-mă să-mi salvez prietenul!”

Și iată că un murmur plăcut îi atinge auzul; că apa limpede a unui izvor care se prăvălește din stânci i se arată la câțiva pași. N-are nevoie decât să se-ncline: unda răcoroasă îl înviorează; puterile-i renasc, în timp ce neliniștea, grija și durerea îi dau aripi...

Spre seară, zărește în depărtarea fumurie zidurile Siracuzei. Un trecător care-l recunoaște îl sfătuiește să se întoarcă.

- E de prisos, îi spune el, prietenul tău va muri...

- Chiar dac-ar fi prea târziu, chiar dacă nu l-aș mai putea salva, încă nu mă pot opri din drum. Nu trebuie ca tiranul avid de sânge să-și închipuie că un prieten adevărat e în stare să calce promisiunea dată prietenului său. Să ne ucidă pe amândoi împreună, dacă nu se poate altfel. Dar să învețe a ști ce înseamnă fidelitatea.

El zboară înainte și iată că ajunge; încă la timp, la locul execuției, unde cel care-l înlocuise îl aștepta încrezător. Revederea celor doi amici, îmbrățișarea lor pasionată, lacrimile de bucurie și de durere pe care le varsă și unul și altul mișcă nu numai mulțimea adunată, ci pe însuși Regele, care aflase cele petrecute.

Cuprins de uimire la spectacolul acesta, nou pentru el, și stăpânit de o emoție neîncercată până atunci, tiranul îi cheamă pe cei doi prieteni și le spune:

- Mi-ați înmuiat inima... Așadar fidelitatea nu e un cuvânt deșert!... Și asta voi m-ați învățat s-o știu! Primiți-mă, vă rog, și pe mine, ca pe un al treilea, în amiciția voastră...

Ich sei, gewährt mir die Bitte,
Im eurem Bunde der Dritte.

Nu pretind că, pentru a glorifica amiciția și fidelitatea, literatura universală n-ar poseda nimic mai de preț decât poemul acesta. Cred totuși că puține alte realizări îl întrec prin căldură, prin pasiune, prin idealism și mai ales prin suflul romantic care, de aproape un secol și jumătate, întreține farmecul lui tulburător.

De altfel, tot ce s-a scris despre amiciție, sau tot ce are amiciția drept sursă de inspirație, e plin de nobilă frumusețe și în mod particular impresionant... În toate genurile de artă. În toate epocile. Pretutindeni.

Iată, de pildă, episodul acesta din cântul al nouălea al *Eneidei*:

Pentru a salva trupele troiene, pe care un asediu parțial le separă de șeful lor, doi bravi luptători se

oferă să pătrundă, cu riscul propriei lor vieți, prin liniile inamice, până la lagărul lui Enea. Aceștia sunt: intrepidul Nisus, soldat și vânător, căruia nimic nu-i pare imposibil, și prietenul său nedespărțit Euryalus, pe frumoșii obraji ai căruia puful auriu al tinereții abia apăruse.

Faptele se cunosc. Poetul roman le povestește cu o artă desăvârșită, cu o simplitate mișcătoare și într-un ritm care divulgă propria lui emoție.

După ce i-a expus îndrăznețul său plan lui Ascaniu, care îl aprobă; după ce a încercat să-l înlăture pe tânărul său amic, a cărui fragedă existență n-ar vrea s-o expună marilor pericole pe care se pregătește să le înfrunte; după ce totuși insistența acestuia îl dezarmează, întristându-l și încântându-l în același timp, Nisus face pregătirile expediției nocturne.

„Vezi pădurea aceea, la orizont, în dreapta... Există un drum care, trecând pe acolo, duce spre Palanteea... Acolo e lagărul italienilor: abia câteva lumini pierdute în întuneric. Paza e slabă...”

Drumul e totuși presărat cu dificultăți și pericole. La un moment dat, cei doi eroi se rătăcesc unul de altul în desișul pădurii. Lipsit de prudență (ca și tovarășul său, de altfel) și cuprins de panică, Euryalus cade în mâinile unei patrule inamice, care-l lovește de moarte. Nisus aleargă proferând în noapte strigătul de durere, de protest, de alarmă – al căruia ecou, străbătând secolele, a ajuns până la noi: „Me, me; adsum qui feci; in me convertiti ferrum, o Rutuli...” Eu sunt vinovatul; pe mine loviți-mă; copilul acesta e inocent; el n-a fost în stare să facă rău cuiva...

E prea târziu însă. Și cum ideea de a răzbuna moartea amicului său e tot ce-l oprește de a muri

îndată după el, Nisus se avântă printre rutulii care-l împresoară, până ce, în fine, izbutește să-și înfigă spada în pieptul lui Volscens. Apoi, istovit, se lasă peste trupul neînsuflețit al tânărului său amic și curând adoarme acolo și el, răpus de somnul adânc al morții.

„Fericită pereche!” exclamă Virgiliu („Fortunati ambo!”). „Dacă versurile mele” (și să nu uităm că, mai niciodată, nici Virgiliu, nici ceilalți poeți ai Antichității nu intervin direct în povestirile lor), „dacă versurile mele au vreo putere pe lumea aceasta, voi veți trăi mereu în amintirea oamenilor. Mereu se va vorbi de voi, cât timp neamul lui Enea va stăpâni Capitoliul și cât timp Roma va impune lumii legile sale.”

Dar drama aceasta trebuie recită. În opera marelui poet, ea reprezintă una dintre lucrările cele mai strălucite, atât prin frumusețea morală a conținutului, cât și prin perfecțiunea realizării artistice. E de remarcat de altfel superioritatea ei asupra scenei din *Iliada* (cartea a zecea), care a servit întrucâtva drept model poetului roman. Dar Homer nu celebrează decât eroismul; amicitia nu-l preocupă, căci Ulise și Diomedea nu ne apar decât ca doi soldați îndrăzneți, în aventura cărora afecțiunea, devotamentul, fidelitatea – cu un cuvânt amicitia – n-au nici un rol sau aproape nici unul.

Și Torquato Tasso a exploatat tema aceasta, imitându-l la rândul său, în *Gerusalemme liberata*, pe Virgiliu. Ceea ce-l leagă pe Argante de Clorinda și-l determină s-o urmeze în expediția ei temerară nu e însă amicitia, ci iubirea – iubirea pe care un tânăr o simte pentru femeia care a pus stăpânire pe inima sa. Episodul e de un efect dramatic remarcabil. Nici

el nu atinge însă culmile modelului său, printre altele, poate, și din pricină că rolul moral și epic pe care la Virgiliu îl îndeplinește amicitia, la Tasso îl joacă pasiunea amoroasă. Căci iubirea dintre un bărbat și o femeie nu e o cauză naturală a eroismului; ea poate fi numai una accidentală (în împrejurări diferite, iubirea poate duce tot atât de ușor la bravură ca și la josnicie, la generozitate ca și la crimă); pe când amicitia rămâne, prin chiar natura sa intimă, în toate împrejurările, un nesecat izvor de energie morală.

Forma întrucâtva didactică în care Edward Young și-a conceput celebrele sale *Cugetări nocturne* (*Night Thoughts*) nu mai satisface desigur spiritul și exigențele noastre, astăzi. Născut din durere și solitudine (căci poetul englez l-a scris după moartea soției sale, în cea mai completă izolare morală și materială), poemul acesta, plin de fervoare mistică, și-a păstrat totuși un farmec intim, al cărui secret trebuie căutat în puritatea sursei de inspirație. Principalele subiecte de meditație sunt: mizeria umană, viața și moartea, imortalitatea sufletului, farmecul solitudinii etc. Nu e deloc surprinzător, cu toate acestea, că unul dintre primele episoade (noaptea a doua) e consacrat prieteniei, pe care Young o glorifică în termenii următori:

„Prietenie, fruct delicios pe care Cerul a îngăduit pământului să-l producă pentru a asigura cu el farmecul vieții, nectarul pe care albinele îl iau din florile parfumate e mai puțin dulce decât tine... Când geniul fericirii se coboară uneori pe pământ pentru a-i vizita pe muritori, nimic nu-l atrage mai mult decât amicitia și pacea voluptuoasă a iubirii.

Nici timpul, nici moartea n-au putere asupra ta. Căci în inima mea, tu supraviețuiești prietenului care nu mai e. Bucuria pe care o sădești în suflete nu e niciodată trecătoare, ci dimpotrivă, eternă. O, amicitie, când oare voi putea spune c-am vorbit de-ajuns despre tine în versurile mele?”

Și puțin mai departe:

„Fericirea presupune o relație, un schimb...” La realizarea ei, îndeobște cooperează două ființe, două suflete. „Niciodată omul izolat n-a reușit să stăpânească toată fericirea posibilă...” Și am putea adăuga, privind din partea opusă: întotdeauna omul care și-a împărtășit suferința cu altul – în prietenie – a suportat-o mai ușor decât dacă ar fi rămas singur.

Să mai vorbesc de Shakespeare? În prodigioasa operă a acestui titan, în care iubirea, ura, bună-tatea, invidia, ingratitudea, gelozia și-au găsit expresia cea mai sintetică, cea mai adevărată și mai profundă, cea mai durabilă deci, se putea ca amicitia să n-aibă locul său? Îl are, firește. Și nu numai în tragediile și în comediile care au făcut gloria sa, dar mai ales în sonetele pe care le-a lăsat, adică în opera sa lirică, în care se răsfrânge sufletul său mare, bun, iubitor, sufletul său făcut pentru prietenie. Oricum, în toate piesele, în toată mișcarea vieții pe care o creează, amicitia apare ca un geniu bun, ca un far luminos, ca un izvor de energie morală. Când Shakespeare vrea să dea unui personaj pe care l-a creat o înfățișare aleasă și nobilă, îi asociază prietenia – după cum așa de just observă unul dintre cei mai buni traducători ai operei lui, François-Victor Hugo, fiul marelui poet, poet el însuși. Astfel, lui Hamlet i-l dă pe Horațio, lui Romeo

pe Mercuțio, iar Antonio (din *Neguțătorul din Veneția*) e prietenul devotat al lui Bassanio. Așadar, prietenia e numai pentru cei buni, pentru caracterele nobile. Nici Macbeth, nici Richard al III-lea n-au prieteni. Iar dacă Proteus din *Cei doi gentilomi din Verona* figurează totuși ca prietenul lui Valentin, deși îi înșeală încrederea și-i trădează afecțiunea, e pentru că numai așa poate pune mai bine în evidență nobila generozitate a prietenului care iartă din prietenie.

Am spus că elogiul prieteniei Shakespeare îl face mai ales în *Sonetele* sale, unde ne apare istoria adevărată care a inspirat dramaticul conflict din *Cei doi gentilomi din Verona*. Iată un fragment al unuia dintre sonete, închinat, ca mai toate celelalte, amicului vinovat – celui pe care poetul îl grațificase cu titlul unic și incomparabil de *Lord of my love*, „lordul iubirii mele” (ceea ce nu l-a împiedicat totuși pe acesta să-i înșele încrederea și să-i răpească iubita):

„Nu mă plâng că femeia aceasta e astăzi a ta; și totuși, cine ar putea spune că n-am iubit-o!

Dar că tu ești al ei astăzi, iată marea mea durere, pierderea de care nu mă pot consola...”

Poate iarăși vorbi cineva despre amicitie fără a pronunța numele lui Montaigne și fără a evoca celebrele pagini din *Essais* consacrate acestui mare subiect? Ce speculații, ce descrieri și ce definiții ar putea prezenta mai bine substanța amicitiei decât cuvintele acestea, simple până la naivitate și totuși de atât timp și pe drept cuvânt celebre?

„Si on me presse de dire pourquoi j'aimais Étienne de la Boétie, je sens que cela ne peut

s'exprimer qu'en disant: parce que c'était lui; parce que c'était moi..."

Să amintesc, în fine, acel tablou înduioșător de delicat pe care La Fontaine îl zugrăvește în fabula intitulată *Les deux amis*.

Într-o noapte târziu, unul dintre cei doi eroi ai fabulei se scoală tulburat și aleargă la amicul său, pe care îl deșteaptă și a cărui casă o alertează.

– Ce s-a întâmplat? îl întreabă acesta uimit. Ai pierdut vreo sumă de bani la joc? Iată banii mei. Ești amenințat de vreo primejdie? Spada mea e gata să te apere. Singurătatea și urâtul au pus stăpânire pe sufletul tău? Am lângă mine, cum vezi, o sclavă destul de frumoasă; ia-o cu tine...

– Nu, răspunde primul. Ți mulțumesc pentru tot ce-mi oferi. Mi-ai apărut în vis cu fața tristă și mi-a fost teamă să nu ți se fi întâmplat ceva rău. Iată ce m-a adus aici...

Și poetul se întreabă pentru a conchide:

“Qui d'eux aimait le mieux? Que t'en semble, lecteur?

Cette difficulté vaut bien qu'on la propose.

Qu'un ami véritable est une douce chose!

Il cherche vos besoins au fond de votre coeur;

Il vous épargne la pudeur

De les lui découvrir vous-même:

Un songe, un rien, tout lui fait peur

Quand il s'agit de ce qu'il aime.”*

* „Dacă ar trebui să declar pentru ce îl iubeam pe Étienne de la Boétie, cred că nu aş putea exprima lucrul acesta decât spunând: fiindcă era el, fiindcă eram eu...”

” „Gândește-te o clipă, cinstite cititor:

Pe care din aceștia îl socotești mai bun?

Eu, unul, n-aș putea să spun.

Un vechi și bun prieten e-un dar neprețuit;

Nici singuraticul Eminescu n-a prețuit mai puțin prietenia; altfel n-ar fi evocat-o cu atâta melancolie în versurile cunoscute:

Luceferii de foc
Privi-vor din cetini,
Mormânt făr-de noroc
Și fără prieteni.

Dar pentru Eminescu prietenia a fost mai mult o podoabă a adolescenței și a primei tinereți; dovadă mișcătoarele stanțe intitulate *Amicului I.F.*

Visuri trecute, uscate flori
Ce ați fost viața vieții mele...

spune poetul, exagerând voit profunzimea trecutului apropiat pe care-l evocă, pentru a da astfel mai mult relief regretelor sale. „Floare uscată“, „vis care a trecut“, lucru neprețuit deoarece aparține trecutului – iată ce e pentru el prietenia care-i inspiră versurile acestea pline de nobilă pasiune:

Te văd adesea, frunte senină
Ca și gândirea lui Dumnezeu,
Sufletu-ți arde în sufletul meu
C-o flamă dulce, tainică, lină.

Și Alecsandri, care a fost o natură afectuoasă și optimistă, a cântat prietenia. În diverse rânduri și

El îți citește-n suflet măhnirile ascunse.

Un vis, nimica toată, o umbră de ajuns e

Să sară să-și ajute prietenul iubit

Când i se pare numai că e primejduit.”

(Trad. Tudor Mănescu, BPT, Ed. pentru literatură, 1963).

în diverse ocazii. Pe câți din generația sa nu i-au mișcat familiarele *Strofe* către Negri, de pildă versul:

Prietenul meu Negri, iubit și dulce frate...

E drept, ceea ce a făcut odată farmecul acestei elegii nu e atât, poate, elogiul adus amicitiei care o inspirase, cât mai ales cunoașterea secretului ei și evocarea dulcii fantome care de dincolo de lumea pământească surâdea celor doi bărbați „uniți în veșnică-nfrățire“.

N-aș putea încheia lista aceasta strălucită, dar fatal incompletă, fără a evoca figura acelui nefericit vagabond de geniu care a fost Panait Istrati, despre a cărui operă marele său protector și amic Romain Rolland spunea, în prefața cu care prezenta lumii pe *Chira Chiralina*:

„....C'est une évocation de sa vie; et l'oeuvre comme sa vie, pourrait être dédiée à l'Amitié: car elle est, en cet homme, une passion sacrée...”

Cu același avânt, în fine, cu aceleași calde cuvinte, cu aceeași convingere entuziastă vorbesc despre prietenie filozofii și moralistii. De la Aristotel și până astăzi. Toți. O pot spune fără teamă de exagerare. Toți au atins subiectul acesta și au meditat asupra lui.

„....Este o evocare a vieții sale; și opera, ca și viața lui, ar putea fi închinată Prieteniei, întrucât, pentru acest om, ea înseamnă o pasiune sfântă...”

Cum se explică o asemenea atitudine unanimă față de prietenie; prestigiul, atracția, admirația fără margini de care s-a bucurat și pe care le-a inspirat întotdeauna?

Și, înainte de toate, ce este prietenia?

II. DE CE CĂUTĂM AMICITIA

II. DE CE CĂUTĂM AMICIȚIA

„O elementară trebuință a sufletului și totuși o virtute“, răspunde Aristotel, preocupat mai mult de natura intimă a lucrului. O asociere – un anumit fel de asociere – bazată pe iubire, pe încredere, pe stimă, pretinde la rândul său Montaigne, considerând, dimpotrivă, mai mult aspectul lui vizibil, valoarea lui socială. Un acord între suflete, afirmă Cicero, făcând să intre în definiția sa (pe drept cuvânt celebră) atât sensul subiectiv, cât și cel obiectiv al noțiunii. Un acord perfect însă, o „summa consensio“; perfect nu numai ca armonie, precizie și corespondență, dar și ca substanță, din moment ce nu trăiește decât din afecțiune și generozitate.

îmbrățișând atât pe cele pământești, cât și lucrurile divine. „Est autem amicitia nihil aliud, nisi omnium divinarum humanarumque rerum cum benevolentia et caritate summa consensio.” (Nimic decât atât, nimic alta, „nihil aliud” – spune amicul lui Pomponius Atticus, cu acea încântătoare familiaritate pe care o împrumută adesea personajelor dialogurilor sale. Ceea ce nu-l împiedică de a adăuga îndată, pentru a preciza: „Căci dacă lăsăm la o parte înțelepciunea, amicitia rămâne cel mai prețios dintre darurile pe care zeii le-au făcut cândva pă-mântenilor“.)

S-au încercat și alte caracterizări; s-au dat și alte definiții. Seria e nu numai lungă, dar și plină de diversitate. Cred însă că cele mai de preț sunt acestea trei.

Îndeobște cine spune *amiciție* înțelege o înclinație electivă pe care două persoane (uneori și mai multe) o manifestă una pentru alta; înțelege însă, mai cu seamă, legătura morală pe care înclinația aceasta reciprocă o naște și o întreține.

Și totuși, originea sa trebuie căutată în acea activitate nerațională a sufletului din care decurg toate sentimentele primare – milă, simpatie, iubire – și care ar constitui ordinea emoțională, originară, totuși coerentă a vieții. Ca și sentimentul de familie, de altfel, cu care prietenia vădește atâta asemănare și atâtea puncte comune. Ca și iubirea...

Mai cu seamă ca și iubirea, care din pură dorință sexuală, din simplu impuls instinctiv a reușit, sub influența inteligenței, a ideilor morale, a conveniențelor, a educației și a imaginației, să devină una dintre cele mai generoase pasiuni din câte ard în furnalul sufletului nostru. Căci oare ce a fost dintru

început și ce e în substanță prietenia, decât tot impuls instinctiv și lăuntric, tot obscură și elementară trebuință a ființei noastre de a se revărsa și afirma în afară, în mediul social? Și căror cauze își datorează ea transformarea în sentiment durabil, în nobilă pasiune, decât activității noastre psihice, ideilor morale, îndemnului interior de a da vieții un sens mai înalt, mai nobil, mai pur?

Se spune că unul dintre motivele care ne fac să căutăm și să cultivăm amicitia ar fi aversiunea pe care ne-o inspiră singurătatea, grija, teama de a ne vedea izolați și singuri. Constatarea aceasta nu mi se pare tocmai exactă. În nici un caz nu-i pot recunoaște sensul și valoarea unei reguli generale. Căci, pentru a avea asemenea valoare, ar trebui ca atitudinea oamenilor față de singurătate să fie constant aceeași. Sau aproape... Dar nu e așa.

Unii, într-adevăr, nu pot suporta solitudinea cu nici un preț. Au pentru ea o adevărată repulsie: instinctiv, din debilitate morală, din lașitate... La drept vorbind, pe aceștia nici nu-i atrage în mod deosebit prietenia; mediocritatea aspirațiilor lor e îndeajuns satisfăcută prin crearea unui cerc de relații sociale, în existența căruia obișnuința înlocuiește adesea afecțiunea și stima. Cazul lor, desigur, nu ne poate interesa.

Alții, legați prin toate fibrele ființei lor de mediul social căruia-i aparțin – normali, deci sociabili, în accepțiunea bună și largă a cuvântului –, nu numai că nu simt cătuși de puțin oroarea solitudinii sau teama de a o vedea apărând neașteptat în calea lor, ci dimpotrivă, o apreciază și o caută adesea, ca pe o compensație naturală, ca pe un element de echilibru, ca pe un semn de distincție și de forță, ca pe o

condiție de reculegere, de meditație, de creație și totuși de repaus... Oare nu la unii dintre aceștia se referă Lamartine când spune: „Il faut se separer, pour penser, de la foule, et s'y confondre pour agir“? Nici în raport cu aceștia, deci, nu se poate afirma că amicitia ar fi un remediu contra solitudinii.

Rămân, în fine, toți cei pentru care solitudinea e o trebuință a sufletului – profundă, puternică, irezistibilă. Toți cei care se simt singuri și vor să rămână astfel, fie din înclinație, fie din imposibilitatea de a se adapta mediului, fie din infirmități psihice sau tulburări morale, fie din cauze care intervin accidental: o mare durere, o decepție profundă... Dar solitudinea aceasta – căutată, voită, acceptată – n-are nimic incompatibil cu amicitia. Dimpotrivă, am putea spune că acela care se izolează de mediu, reducând la minimum relațiile sale sociale, capătă prin chiar aceasta o aptitudine particulară de a lega amicitii devotate și durabile. Căci însușirile morale care pregătesc solitudinea fiind în mare parte comune cu cele care nasc și întrețin amicitia, e natural ca aceste două înclinații să se găsească în armonie și să se completeze una pe alta. Altfel, e absurd să ne închipuim (oricât de ciudate sunt uneori contradicțiile vieții) că acel ce caută singurătatea din trebuințe sufletești, pentru mulțumirea sa, se simte totodată atras de prietenie tocmai pentru a combate singurătatea. Se citează adesea cuvintele lui Diderot: „Il n'y a que le méchant qui vit seul.“ Să nu uităm: Diderot le-a spus la adresa lui Jean-Jacques. Ele reprezintă mai mult o imputare decât un aforism. Căci, lăsând la o parte unele

* „Pentru a gândi trebuie să te separi de mulțime, iar pentru a acționa, să te confunzi cu aceasta“.

cazuri excepționale, a fi singur nu înseamnă numai-decât a avea o inimă stearpă și plină de ură. Cel mai adesea singuraticii sunt oameni cu suflet bogat și mare. Toate geniile omenirii, toți gânditorii, toți poeții, toți contemplativii – Poe, Nietzsche, Baudelaire, Proust – au trăit și au creat în solitudine. Și trebuie să recunoaștem, cu Ibsen, că omul ales și puternic e întotdeauna singur. Că deci, exceptând cazurile de anomalii psihice și morale, solitudinea e un semn aproape sigur de distincție, de superioritate, de forță. Rousseau însuși s-a simțit dator să explice cazul său: „Iubesc prea mult oamenii pentru a putea concepe vreo preferință pentru unul sau pentru altul; îi iubesc pe toți... Și sentimentul acesta îmi nutrește îndeajuns inima...” E adevărat că cel ce face această confesiune mișcătoare nu e înăcritul și revoltatul pe care Diderot și Voltaire îl tratau adesea mai mult cu răutate decât cu asprime, ci Rousseau din *Rêveries du promeneur solitaire*, omul de la Ermenonville, resemnat, potolit, întrucâtva refăcut, în acea scurtă etapă de liniște – și cea din urmă – a agitatei sale existențe. Dar în afara spiritului de bunăvoință cu care o înfățișează, explicația aceasta a atitudinii lui față de societatea umană valorează și pentru trecut – atât cât valorează în ea însăși. (Ce sens ar avea ideile propagate de autorul *Contractului social*, dacă nu le considerăm născute dintr-o concepție optimistă despre destinul omului, pe care Natura l-a făcut bun și pe care numai vitrega alcătuire socială îl corupe și-l transformă?)

Astfel, afirmația de la care am pornit nu se dovedește exactă decât în prea puține cazuri. Cu deosebire atunci când izolarea și solitudinea pătrund în

existența noastră fără ca noi să le fi chemat, să le fi voit, să le fi acceptat, când împrejurările ne aruncă într-un mediu nou, străin, indiferent, uneori ostil – cum ar fi cel pe care ni-l oferă școala, sau cazarma, sau captivitatea – ori atunci când, din cauze diferite, ne simțim la un moment dat singuri în propriul nostru mediu, fără ca nici o schimbare materială să se fi produs, fără ca nici o transplantare să ne fi adus într-un mediu străin și fără ca voința noastră să fi intervenit în vreun fel pentru a ajunge la noua situație. În împrejurări de felul acesta, și – o repet – aproape numai în acestea, trebuința de a avea aproape de noi pe cineva căruia să-i putem deschide inima, să-i putem oferi încredere și afecțiune și în care să putem găsi oricând înțelegere, sprijin, îngăduință, consolare ne apare într-adevăr ca un minunat remediu împotriva solitudinii.

Alt motiv care ne-ndeamnă să căutăm prietenia și s-o prețuim îl reprezintă acea caracteristică trebuință de comunicare spirituală, de înțelegere binevoitoare, de confidență pe care nici o altă legătură n-o poate satisface în chip mai fericit – și pe care Montaigne o numește, așa de cuprinzător și de simplu, „communication“, iar Faguet, atât de sugestiv, „besoin de confidence“. Asupra acestui lucru toată lumea e de acord. Și dacă Cicero nu ne vorbește anume despre el, e sigur totuși că-l presupune sau că-l subînțelege; căci atunci când afirmă că fundamentul amicitiei e încrederea cea mai deplină sau când ne vorbește despre acel spirit de egalitate impregnat de afecțiune și de stimă, fără care nu există amicitie durabilă, nu e posibil ca el să n-aibă în vedere comunicarea aceasta delicioasă

care din două suflete diferite e în stare să facă unul singur.

Din ce provine acest impuls? Care e secretul lui? Sunt naturi deschise și expansive, gata să comunice oricui tot ce știu, tot ce cred, tot ce gândesc. Altora, dimpotrivă, abia le smulgem o reflecție, o apreciere, o destăinuire. Iar între cei dintâi – optimiști, naivi, deschiși – și aceștia din urmă – taciturni, sceptici, mefienți –, pe o infinitate de trepte, se așează marea diversitate a temperamentelor intermediare. Totuși, cu privire la anumite lucruri și preocupări, personale, intime, și în general la tot ce ține de drama obscură a existențelor noastre, toți laolaltă, în toate împrejurările, rămânem închiși și sceptici. Întrucât ceea ce numim sinceritate, spontaneitate, comunicativitate nu privește decât relațiile sociale. Viața interioară e dincoace de ele, cu lumea ei, cu legile ei proprii; așa că, orice am face, între granițele ei rămânem singuri, iremediabil singuri, până la dezolare. De fapt, cui să ne-ncredințăm secretul? Cine să ne-nțeleagă? Presupunând că am reuși să învingem jena, scrupulele, teama, timiditatea care ne rețin la fiecare încercare de expansivitate... Întrucâtva, spovedania creștină ar răspunde nevoii acesteia de a ne ușura inima de povara ce o apasă, când ne smulge acel „dixi et salvavi animam meam”; dar transcendentala intervenție divină, de o parte, și obiectul restrâns și specific al destăinuirii „sub patrafir” sau „în confesional”, de alta, dau acestei taine un caracter solemn și mistic, făcând-o să răspundă unei funcțiuni morale cu totul aparte. Și creația artistică ar oferi celor aleși o fericită ocazie de confidență (căci oare ce e mai subiectiv și mai direct legat de existența noastră interioară decât arta?), dacă princi-

pala menire a acesteia n-ar fi alta și dacă n-ar avea ca destinatar mulțimea anonimă. Nici visul, căruia-i datorăm realizarea atâtor dorințe obscure sau refulate și care ne face de atâtea ori să recunoaștem fără șfială atâtea adevăruri pe care în mod obișnuit le negăm cu cerbicie, nu ne poate ajuta mai mult. Domeniul lui nu e tot viața interioară? Amiciția singură dă nevoii de confidență satisfacția cea mai proprie, cea mai deplină. Lucruri pe care nu le-am încredințat nimănui pe lume le comunicăm amicului nostru fără nici o rezervă, fără nici o teamă. Numai el e în stare, o știm bine, să primească secretul nostru, cu înțelegere și cu bunăvoință. Despre el putem fi convinși că nu va râde, că nu ne va blama, că nu ne va disprețui...

Cu privire la lucrurile acestea, într-o scrisoare adresată surorii sale, Nietzsche spunea: „...Cea mai amară dintre toate singurătățile e cea pe care o creează imposibilitatea de a ne destăinui cuiva. Deosebirea de natură între oameni așează peste figura fiecăruia o mască de nepătruns. Nu poate exista apropiere adevărată, comunicare sufletească deplină decât între naturi de același fel – între egali. Între egali! Cuvânt fericit și plin de seducție, capabil să umple de speranțe pe orice singuratic, pe orice om care n-a fost încă în stare să-l descopere pe semenul anume creat pentru el, pe oricine s-a văzut nevoit, în relațiile cotidiene, să recurgă la disimularea curtenitoare, la arta acomodării voite...; pe oricine, în fine, care în orele tulburi de dorințe nestăpânite, de neînfrânată, clocotitoare nevoie de a iubi, s-a aruncat de gâtul celui dintâi venit, tratându-l ca pe un prieten, ca pe un trimis al Cerului, ca pe un dar neprețuit al Lui, pentru ca, o oră mai târziu,

să-l respingă cu dezgust ca și cum prin atingerea aceasta ar fi suferit o cădere umilitoare, o dezonoare profundă și ar fi devenit astfel străin sieși. Un om deplin are nevoie de prieteni, dacă nu cumva și-a găsit Zeul...”

Nici sentimentul propriei noastre slăbiciuni n-ar fi, după unii, străin de cauzele din care se naște amicitia. Mulți spun: în prietenul pe care-l căutăm sau pe care l-am ales, noi urmărim să aflăm un sprijin pentru ceasurile tulburi ale vieții.

Că orice bun prieten e de fapt în orice împrejurare un sprijin, un protector, un martor, un garant – iată un lucru pe care nimeni nu-l poate găsi decât foarte natural. Că însă, în căutarea sau în alegerea unui prieten, suntem în general conduși de preocuparea aceasta, pare puțin evident. Căci o amicitie care ar avea la bază asemenea preocupare sau în care ea ar avea un rol precumpănitor ar fi o legătură bazată pe un calcul vulgar și n-ar merita numele de amicitie. Iar cât despre ideea pe care ne-o facem uneori, că prietenul pe care ni l-am ales ne-ar putea fi sprijin la nevoie, cum i-am putea fi și noi lui, e prea simplă și prea aproape de natura lucrurilor pentru a-i atribui aici rolul de cauză, chiar secundară.

De altfel grija, preocuparea, nevoia de a ne ocroti slăbiciunea prin alții ni le satisfac de obicei alte legături decât amicitia. Ni le satisfac uneori, spre exemplu, raporturile de familie sau de camaraderie; alteori relațiile sociale; câteodată participarea la acele foarte diverse ordine și asociații a căror existență e dominată de ideea mutualității sau a fraternității, ori de cea de protecție și ajutor.

Astfel, în fapt, amicitia înseamnă căutarea unui tovarăș de viață, a unui om ales dintre toți ceilalți semeni pentru atracția pe care o exercită asupra noastră, pentru afecțiunea, pentru încrederea, pentru stima, uneori pentru admirația pe care ni le inspiră. Ea ne satisface deci, înainte de toate, nevoia de a iubi, de a ne devota, de a împărtăși cu un altul speranțele, bucuriile, grijile și durerile vieții, de a găsi întotdeauna în sufletul celui ales un ecou al propriilor noastre sentimente, de a ști că iubirea și bunăvoința lui ne asigură în orice împrejurare un sprijin cald și dezinteresat. Amicitia realizează astfel un soi de dedublare, de multiplicare și de exteriorizare a propriei noastre personalități, grație cărora – cum observă Faguet – ne putem părăsi și ne putem regăsi după voie, după capriciile spiritului, după îndemnurile inimii.

III. AMICIȚIA COMUNĂ ȘI AMICIȚIA IDEALĂ

Mai toți cei care s-au ocupat de subiectul acesta obișnuiesc să spună: „Nu confundați amiciția comună sau vulgară cu amiciția ideală, nobilă, perfectă sau adevărata amiciție. Între una și alta nu există nimic comun.“

În opusculul său (intitulat, ca și lucrarea lui Cicero, *De l'Amitié*), Émile Faguet merge mai departe: el consideră amiciția comună ca o „falsă amiciție“. Și pentru a evita orice confuzie, ilustrul academician francez precizează apăsător că, spunând aceasta, el nu se referă la cazurile în care sentimente nedemne iau în mod mincinos înfățișarea priete-

niei, ceea ce înseamnă clar că el are în vedere amicitia obișnuită, așa cum o întâlnim în viața de toate zilele și așa cum o practică atâția oameni de bine, cu însușiri medii.

Dar Cicero se arată în această privință de o înțeleaptă și justă moderație. Punându-l pe amicul lui Scipione Africanul ca, în amintirea acestuia, să facă elogiul amicitiei „perfecte” (așa de rară în lume, încât până la el, în decursul secolelor, omenirea n-o întâlnise decât în câteva cazuri), el totuși se ferește de a o disprețui pe cea „comună” sau „de rând”, căreia îi recunoaște și farmecul, și utilitatea. („Neque ego nunc de vulgari aut de mediocri, quae tamen ipsa et delectat et prodest, sed de vera et perfecta loquor, qualis eorum, qui pauci nominantur, fuit.”)

Trebuie remarcat, de altminteri, că de amicitia „comună” nu se ocupă aproape nimeni. Cei care vorbesc despre ea fac acest lucru sau pentru a o pune-negri, sau pentru a o lua drept termen de comparație și a proclama astfel, prin contrast, marea strălucire a amicitiei „ideale”. Toate operele consacrate amicitiei tratează despre aceasta din urmă – și numai despre ea. (Vorbesc bineînțeles de operele cuprinzând meditații filozofice și morale asupra temei, de felul celor pe care le-am amintit puțin înainte, nicidecum însă despre literatura artistică, în care, vie și atractivă, amicitia ocupă, în toate formele și aspectele ei, locul ce i se cuvine, întocmai ca în viață.)

E logică și adevărată demarcația aceasta? E justă, mai ales, atitudinea adoptată de unii față de ceea ce, cu ușor dispreț, numesc ei „amiciție comună”?

Să vedem.

Așadar amicitia „ideală“, nobilă, pură, „adevărată“ e cea care are loc între suflete mari și alese, între oameni superiori, excepționali. E amicitia dintre Caius Lelius și Scipione Africanul, dintre Montaigne și Étienne de la Boétie. Amicitia „comună“, la rândul ei, e cea pe care o întâlnim în relațiile dintre toți ceilalți muritori, dintre toți cei care nu sunt nici filozofi, nici oameni excepționali, nici suflete de mare noblete. Clasificarea aceasta nu scoate deloc în evidență vreo deosebire fundamentală de substanță sau de natură intimă; ea ne arată, dimpotrivă, că ne găsim în fața unei simple diferențe de grad, de formă, de calitate, și încă nu între două lucruri determinate, având contururi precise, ci între o multitudine de aspecte și de forme ale unuia și aceluiași lucru. Faptul explică întrucâtva de ce nici o limbă din lume nu posedă pentru ideea aceasta (sau ideile acestea) decât un singur nume și nu două, nici mai multe.

De altfel, dacă, așa cum toată lumea recunoaște, amicitia e o legătură afectivă și morală determinată de anumite impulsuri interioare – nevoia de afecțiune, de comuniune sufletească, de confidență – și dacă impulsurile și trebuințele acestea sunt generale pentru că fac parte din activitatea normală a sufletului omenesc, atunci amicitia e o pasiune care se poate naște în orice mediu social, cât de select sau cât de mediocru ar fi, după cum poate stăpâni orice suflet, cât de înalt sau cât de simplu. Cicero o spune hotărât (și nimeni nu l-a contrazis vreodată): „Amicitia se strecoară în suflete în așa fel încât nu există om care să se poată lipsi de ea.“

E adevărat că prietenia oamenilor aleși strălucește de o lumină aparte, alta decât cea care-i leagă între ei pe oamenii cu însușiri comune, așa că elogiile ce i se aduc nu sunt niciodată mai prejos de realitate. Dar afecțiunea, devotamentul, sinceritatea, dezinteresarea se pot foarte bine dezvolta și în alte climate, și la altitudini mai puțin amețitoare, pot deci întreține prietenii calde și durabile chiar oamenii de rând. În definitiv, celebrii Nisus și Euryalus din poemul lui Virgiliu, a căror dramă ne face să înțelegem toată forța și toată incomparabila frumusețe a amicitiei pure, ce sunt ei decât doi soldați, doi oameni simpli, poate doi țărani din câmpiile romane? Două simboluri însă – ni s-ar putea obiecta –, două creații ale imaginației. Da, dar cât adevăr în înfățișarea lor! Și cum trăiesc! Dacă n-ar fi atât de adevărați, dacă n-ar trăi așa de intens, cum ar reuși să ne miște atât de profund? Ce știm, iarăși, despre eroii din poemul lui Schiller, pe care poetul nu-i definește și în care noi nu presupunem decât doi oameni din mulțime, onești, demni, preocupați de libertățile pierdute și de viitorul Cetății lor? Nici mari gânditori, desigur, nici poeți, nici oameni ieșiți din comun. Ce putem spune apoi despre personajele pe care Shakespeare le-a ales pentru a reprezenta prin ele amicitia, despre Antonio și Bassanio din *Negutătorul din Veneția*, despre Valentin și Proteus din *Cei doi gentilomi din Verona*, despre Othello și Cassio din *Othello*? Toți, oameni de condiții mijlocii; unii dintre ei, de condiții modeste chiar. Și ce sunt, în fine, toți visătorii și vagabonzii lui Panait Istrati, inimile acelea simple, bune, increzătoare, făcute anume pentru amicitie? În ce măsură blajinul Barba Iani sau vajnicul Codin

sau înțeleptul Moș Anghel sunt, prin devotamentul și puterea lor de iubire, mai prejos decât eroii marilor legende? Și toți obscurii eroi ai vieții reale, mai numeroși decât ne-am închipui, mai puri decât suntem dispuși a crede, pentru care prietenia e foarte adesea un lucru sacru? Ce revelație când o întâmplare ne pune în fața unui act de curaj, de devotament, de credință în care descoperim marea forță a amicitiei! „E de necrezut“, ne spunem uneori, uimiți întrucâtva ca și tiranul Siracuzei, fără a ne da seama că îndoiala aceasta e, pentru lumea pe care o descoperim, un omagiu tot atât de prețios cât și înduioșarea și admirația de care ne simțim stăpâniți.

În fine, să nu pierdem din vedere faptul că superioritatea spirituală și morală nu asigură numai-decât valoarea și puterea de rezistență a amicitiei. Dovadă că istoria cunoaște atâtea nume de oameni mari și totuși nu înregistrează decât abia câteva prietenii celebre. Dovadă iarăși că, și în mediul acesta superior, prietenia are de luptat (și nu întotdeauna cu succes) cu numeroși inamici naturali, ca în oricare altul. Istorică ruptură dintre Nietzsche și Wagner, explicată în atâtea feluri și asupra căreia va trebui să revin mai jos, ne lămurește perfect asupra acestui lucru: dacă superioritatea spirituală și morală sau geniul, în diversele lui aspecte, sunt în stare să dea amicitiei o putere, o noblete, o frumusețe neegale, aceste rare însușiri nu pot totuși, numai prin ele însele, să-i asigure prieteniei nici forța, nici durată.

Căci amicitia presupune o anume structură sufletească, o anume dispoziție morală, o adevărată

vocație. Cuvântul nu e deloc nepotrivit, deși aplicarea lui în domeniul acesta, în lipsa unui termen mai precis, ne apare mai mult ca o figură de stil. Conte Keiserling (în *La vie intime*) îl întrebuințează pentru a caracteriza sentimentul de familie. „Trebuie să admitem, spune el stăruind asupra acestui lucru, că nu oricine e sufletește apt pentru a întemeia o familie; nu orice bărbat și nici chiar orice femeie...” Același lucru se poate spune și despre amicitie. Nu oricine e făcut pentru ea. Nu oricine poate lega prietenii strânse și durabile. Și nu orice legătură între oameni care se iubesc și care simt plăcerea de a se găsi împreună merită numele de prietenie. Cu toate că amicitia, ca și familia, își are originea în ordinea emoțională și în impulsurile primare ale sufletului. Căci nevoia de a avea prieteni e una, iar aptitudinea de a-i păstra, alta. În existența-i agitată și tristă, Baudelaire n-a fost în stare să ilumineze solitudinea sa printr-o prietenie mare și puternică; tot astfel, romanticul von Kleist, suflet neliniștit și temperament de vagabond incorigibil. Și totuși, nici lui Baudelaire, nici lui Kleist, nici altora ca dânsii nu le-au lipsit generozitatea, căldura, duioșia, bogăția interioară din care se nasc marile prietenii.

Uneori vocația aceasta e contrariată de împrejurări defavorabile. Marcel Proust, de pildă, părea anume născut pentru amicitie, prin toate calitățile sale, dar mai cu seamă prin marea-i sensibilitate și prin acea ingenuitate caracteristică pe care a păstrat-o până la moarte. „Efluvii de bunăvoință și simpatie emanau din toată persoana lui”, spune unul dintre numeroșii cercetători ai operei și ai vieții sale. Dar boala grea care de timpuriu i-a închis definitiv orizontul, nevoia de a se feri mereu de oboseli

inutile l-au făcut totuși, de la un timp, să cultive mai mult relațiile cu persoane pe care nu le cunoștea și în care imaginația lui întrevedea o șansă de a găsi altceva decât la vechii prieteni: „Il est vrai que les anciens souvenirs ajoutent au lien de l'amitié; mais, justement parce qu'ils renforcent ce lien, ils menacent aussi l'amitié; car les chaînes sont des chaînes, et l'on a un désir terrible de les briser.”*

Astfel, amiciția nu e posibilă fără acea dispoziție a sufletului care naște și întreține deopotrivă intimitatea, dezinteresarea, spiritul de egalitate, încrederea, iubirea și care, în cele mai multe cazuri, stimulează tot ce avem în noi ca tendințe generoase.

Intimitatea e absența a tot ce e rezervă, mefiență sau jenă. În forma cea mai completă, ea se realizează în viața de familie și în amiciție. Keiserling, unul dintre cei mai fini observatori ai fenomenelor vieții contemporane, o recomandă ca pe una din însușirile caracteristice umane (în sensul restrâns, și de nuanță etică, al cuvântului). Intimitatea trebuie cultivată, adaugă Keiserling, pentru ca sufletul, acest organ al sentimentelor superioare, să poată atinge plenitudinea funcțiunii sale. Amiciția fără intimitate nu se deosebește prea mult de celelalte variate relații sociale, ceea ce nu înseamnă totuși că prezența ei ar constitui un semn sigur al amiciției adevărate. De altfel, intimitatea nici nu e întotdeauna ușor realizabilă. În general, inimile se

* „Este adevărat că și amintirile de demult contribuie la legarea prieteniei; dar tocmai prin faptul că ele cimentează această legătură, amenință totodată prietenia. Căci lanțurile sunt lanțuri, stârnind teribila dorință de a le sfărâma.”

deschid greu. Confidențele nu sunt niciodată complete. Apoi sunt cazuri speciale, delicate. Într-una dintre scrisorile sale, după ce arată ce mijloc insuficient și impropriu de exprimare e cuvântul și ce anevoie reușește el, să ne exteriorizeze sufletul, Heinrich von Kleist spune: „...De aceea, ori de câte ori vreau să descopăr cuiva ceea ce am mai intim în ființa mea proprie, mă simt cuprins de o adevărată spaimă.”

Prietenia presupune și lipsa unui interes material. Am mai pomenit acest lucru puțin mai înainte și voi reveni asupra lui. Oricât de întins și de apreciabil ar fi schimbul de servicii între prieteni, el nu poate avea la bază nici un calcul. Mai mult decât atât: regulile amicitiei reclamă, în privința acestor lucruri, cea mai completă discreție și cea mai naturală simplitate, nu numai din partea celui care și-a oferit serviciile, dar chiar și din a celui care a profitat de ele. Căci, așa cum spune Lelius, evocând cu căldură raporturile sale cu Scipione: „Non igitur utilitatem amicitia, sed utilitas amicitiam consecuta est.”

În toate ocaziile, prietenii se știu, se simt egali între ei. Prin felul lor de a se comporta, ei fac să dispară orice deosebire de clasă, de poziție socială, de ierarhie. Antichitatea a cunoscut numeroase cazuri de amicitie între nobili și sclavi, datorate în primul rând egalității lor spirituale. De altfel, în amicitie, spiritul de egalitate desființează chiar deosebirile morale, de caracter, de cultură, de talent, sau cel puțin înlătură tendințele de rivalitate pe care asemenea deosebiri le-ar putea naște.

„Așadar, nu prietenia i-a urmat interesului, ci folosul i-a urmat amicitiei.”

Încrederea susține amicitia, așa cum lumina întreține viața. Ea nu poate fi decât reciprocă și totală. „Il est plus honteux de se défier de ses amis que d'en être trompé“, proclamă cu dreptate La Rochefoucauld. Și, într-adevăr, am putea spune că oriunde apar îndoiala și neîncrederea, amicitia se găsește în pericol de moarte.

Dar forța amicitiei rezidă mai cu seamă în iubire. Ce spun? Amicitia însăși nu e decât iubire – o formă a iubirii, cea mai pură dintre toate, cea mai profundă, cea mai dezinteresată și, prin toate acestea, cea mai rezistentă. „Ce nevoie avea Africanul de mine? spune Lelius. Și ce așteptam eu însumi de la el?“ Cu alte cuvinte, pentru a vorbi asemenea lui Montaigne: „...Nu urmăream nimic, nici unul, nici altul; dar ne iubeam...“ Pentru aceasta, amicitia n-are altă țință decât propria-i frumusețe și plenitudine; pentru aceasta ea va fi mereu una dintre cele mai bogate surse de încredere, de optimism, de armonie vitală.

Acum înțelegem bine de ce Antichitatea greco-romană și-a făcut despre amicitie o opinie atât de entuziastă precum cea care se reflectă în operele filozofilor săi. Stoicii mergeau până acolo încât vedeau în ea un lucru rezervat numai celor înțelepți.

Cicero pretinde că între amicitie și virtute trebuie să recunoaștem nu numai o apropiere fericită, dar și un raport necesar. El are desigur dreptate, dacă luăm ideea de raport în sensul de afinitate reciprocă, de tendință naturală. Căci dacă în rarele cazuri în care amicitia reușește să-și asocieze virtutea, ea formează cea mai strălucită podoabă a sufletului

* „Este mai rușinos să nu ai încredere în prieteni, decât să fii înșelat.“

omenesc, apoi chiar fără această împerechere ea rămâne una dintre pasiunile cele mai nobile, atât datorită aptitudinilor, a înclinațiilor și a tuturor condițiilor morale pe care le cere la nașterea sa, cât mai ales pentru dispozițiile generoase pe care le întreține și le stimulează.

Așa cum vechii stoici pretindeau că amicitia rămâne rezervată înțelepților, Abel Bonnard, autorul unui frumos eseu consacrat acestei teme, susține că singurul mediu în care amicitia poate trăi e acela format din oameni culți. „Cultura, prin ea însăși – spune scriitorul – are puterea de a ne face să ne înălțăm deasupra vieții. Omul incult aparține întru totul prezentului; el acceptă fără nici un fel de reacție tirania circumstanței. Omul cult reușește, cel mai adesea, să se așeze dincolo de ceea ce i se întâmplă. Libertatea spiritului său îi asigură un fel de ubicuitate. Astfel oamenii culți, când se întrunesc ca prieteni, reușesc ușor să se-nalțe deasupra realității imediate și s-o domine.” Toate lucrurile acestea, și altele pe care Bonnard le enumeră cu o deosebită căldură, sunt desigur exacte. În felul cum sunt însă prezentate, ele par a ne îndepărta de principiul pe care autorul însuși îl fixează, și anume că „viața intelectuală procură amicitiei luxul de care are nevoie, nu pentru a exista, dar pentru a putea atinge plenitudinea dezvoltării sale”. Căci, într-adevăr, omul spiritualizat trăiește altfel decât omul mediocru – pe un plan superior, într-un orizont mai larg, într-un climat propice idealurilor sale. Astfel dacă, atât prin practica sa, care implică atâtea însușiri alese, cât și prin climatul de puritate morală în care există sau către care tinde, amicitia ne ajută

să ne-nălțăm deasupra nivelului comun al vieții, apoi în nici un alt mediu ea nu poate găsi condiții mai favorabile expansiunii sale. Ceea ce nu înseamnă totuși, cum am mai spus-o, că orice alt mediu i-ar fi cu desăvârșire impropriu. Ci numai că, acolo unde inteligența luminează voința și controlează pasiunile, prietenia are toate șansele de a se apropia mai mult de perfecțiune și de sublim.

Să revenim însă mereu la ideea că elementul de bază al amicitiei, principiul său, este și rămâne iubirea. (Cicero spune: „Amor enim, ex quo amicitia nominata, princeps est ad benevolentiam conjungendam“.) Mai ales iubirea, deci. Ca în tot ce ține de ordinea emoțională a vieții, ca în toate relațiile care apropie între ele două suflete, ca oriunde se întâlnesc două forțe complementare... Și să nu pierdem iarăși din vedere două lucruri: primul, că iubirea, ca forță creatoare, ca factor de armonie, trece înaintea inteligenței; și al doilea, că tendința de înălțare, de progres, de perfecțiune morală nu constituie o aptitudine specifică omului spiritualizat și cult, ea atingând deopotrivă sufletele simple și existențele obscure.

Aceste lucruri permit ca amicitia să poată trăi în toate mediile și să-și răspândească binefăcătoarea lumină pretutindeni.

Dar sunt prietenii fragile, cum sunt temperamentele slabe, cum sunt iubiri efemere. Și, dimpotrivă, pe altele nici o adversitate nu le poate influența. Tot astfel, unele sunt de o puritate și de o noblete fără seamăn, pe când altele reflectă în mod fatal mediocritatea mediului în care se nasc, în care mor. Slabe sau puternice, efemere sau durabile, desfășu-

rându-se în condiții fericite sau trăind în mediocritate, toate au însă frumusețea lor, toate ne mișcă și ne-ncântă, pentru că în toate recunoaștem aceeași misterioasă nevoie de iubire și aceeași capricioasă, dar sigură tendință spre bine, spre perfecțiune.

IV. CU CE NU TREBUIE CONFUNDATĂ AMICIȚIA

E curios: pe cât de clar și de precis (relativ clar și relativ precis, firește) e sensul cuvântului *prietenie* și al corespondentului său *amiciție*, pe atât de vag și de fluid e acela al cuvintelor *prieten* și *amic*. Vag și fluid prin întrebuintarea pe care o dăm cuvintelor respective, prin aplicarea lor la cele mai variate, mai diverse și uneori mai neașteptate relații.

Faptul acesta poate provoca unele confuzii. Și chiar le provoacă destul de des.

Să vedem care sunt legăturile sociale cu care amiciția s-ar putea confunda și cu care totuși ea n-ar trebui confundată.

În primul rând, desigur, sunt de menționat toate acele numeroase legături factice care, sub aspectul și numele amicitiei, ascund egoismul cel mai vulgar: amicițiile mincinoase, false, perfide, care nu sunt altceva decât exploatarea nedemnă a credulității, a afecțiunii și a sincerității. Nici n-ar mai fi fost nevoie să ne oprim la cazurile acestea, dacă diversitatea lor nu le-ar apropia de alte forme întrucâtva mai complexe și, prin aceasta, mai puțin grave. Căci ipoteza disimulării totale, în care amicitia nu apare decât ca o mască, iar exploatarea binefacerilor ei ca o adevărată infracțiune morală e în realitatea faptelor o ipoteză pe care n-o întâlnim decât destul de rar. În general, lipsa de sinceritate, intenția ascunsă de a profita de încrederea și bunăvoința celor pe care-i numim prieteni, lipsa de profunzime a sentimentelor manifestate față de aceștia se amestecă în proporții variabile cu diversele însușiri ce formează attributele caracteristice ale prieteniei. Iar amestecul rezultat duce fatal la situații întrucâtva hibride, despre care ne vine întotdeauna greu să hotărâm dacă trebuie să le privim ca false amicitii sau ca amicitii reale, dar slabe și mediocre (ceea ce, până la urmă, revine aproape la același lucru).

Cam în zona aceasta trebuie situate cazurile care au provocat atâtea reflecții ironice, severe și nedrepte pe seama amicitiei, de pildă următoarea butadă a marchizei du Deffant, una dintre cele mai inteligente și spirituale femei din epoca enciclopediștilor și a lui Voltaire: „Ceux qu'on nomme amis sont ceux par qui l'on n'a pas à craindre d'être assassiné; mais qui laisseraient faire les assassins.” Sau cum ar fi

* „Cei pe care-i numim prieteni sunt aceia de care nu trebuie să ne temem că vom fi uciși, dar care i-ar lăsa pe asasini să o facă.”

catrenul acesta invocat cândva de Mirabeau și despre care Faguet spune că s-ar putea să fie al lui Mirabeau însuși:

Mille fois ils m'ont tout promis;
Mais le siècle en fourbes abonde
Et je ne hais rien tant au monde
Que la plupart de mes amis.

Ori versurile cu gust amar din *Tristele* lui Ovidiu:

Donec eris felix multos numerabis amicos
Tempora si fuerint nubila, solus eris..."

Sau, în fine, cum sună zicătoarea noastră cunoscută: „Ferește-mă, Doamne, de prieteni, că de dușmani mă feresc singur.“

Altă categorie de relații sociale deseori comparate, asemănate și chiar identificate cu amicitia e cea pe care am putea-o desemna ca formând grupul relațiilor *de obișnuință*, prin care aș înțelege toate legăturile care, datorându-și existența fie unor împrejurări favorabile, fie ocupațiilor comune, fie conveniențelor, fie altor diverse cauze de acest fel, nu se-ntrețin și nu durează decât mai ales grație obișnuinței. Persoanele care le cultivă își zic prieteni; ele

Promis-au tot în anii lungi și grei,
Dar de netrebnici veacu-i înțesat
Și ura mea se-ndreaptă ne-mpăcat
Spre cei mai mulți dintre amicii mei:

.. Dar nu uita: cât fi-vei în fericiri bogat,
Te vei simți întruna de-atâția-nconjurat,
Dar vremea cum se schimbă și cum s-o-nnoura,
Tu vei rămâne singur cu întristarea ta...
(Trad. Eusebiu Camilar, Ed. Tineretului, 1957).

sunt pline de curtenie și de bunăvoință; plăcerea de a fi împreună, de a face regulat partida de bridge, de șah, de tenis sau plimbarea cotidiană și de a se întreține despre tot ce le poate interesa ocupă de obicei un asemenea loc în viața lor intimă, încât ele se simt destul de contrariate ori de câte ori o împrejurare le împiedică a se întâlni. De multe ori, persoanele acestea se bârfesc în absență, adesea discuțiile lor iau forme neașteptate, pline de înverșunare; dar astfel de lucruri comune și banale n-au mare influență asupra familiarității și a atracției reciproce dintre cei în cauză, nici nu împiedică în vreun fel schimbul de servicii la ocaziile care-l reclamă.

Forma cea mai interesantă a acestor legături e cea pe care o oferă viața mondenă, cu regulile ei ciudate, absurde, uneori brutale, cu eticheta, politețea, orgoliul și sentimentul de ierarhie care formează caracteristicile ei distinctive și pe care Marcel Proust, pasionat al saloanelor pariziene din timpul său, le-a evocat cu minuțioasă fidelitate în opera sa unică. Însă marea atracție pe care mediul acesta a exercitat-o asupra lui nu l-a împiedicat să judece, mai târziu, cu destulă asprime lucrurile și oamenii în mijlocul cărora se simțise atât de fericit. Iar când, la sfârșit, s-a întors la adevărata sa natură, când, din câte se pare, a început a se simți sufletește despărțit de lumea bizară a cărei prezență îl împiedica să vadă propria sa lume interioară – strălucită, bogată – el spunea, raportându-se la trecut: „...J'habitais mon épiderme, mes cheveux bien coiffés, mon plastron de chemise...”, ceea ce însemna: trăiam la suprafața ființei mele, într-o lume care nu m-a avut niciodată.

Nu putem spune desigur că toate legăturile acestea n-au nimic comun cu amicitia și că sub acest raport n-ar merita nici o atenție. Trebuie chiar să recunoaștem, dimpotrivă, că o parte din ele au importante puncte comune cu ea și că uneori timpul și împrejurările le pot dezvolta, perfecționa și preface în amicitie adevărată. Dar atât. Orice altă deducție nu poate fi decât îndoielnică și riscantă.

Există însă un grup important de relații căruia, între toate, i s-ar cuveni poate un loc aparte. Mă gândesc în primul rând la ceea ce numim camaraderie, adică la acel tip de comuniune sufletească pe care-l provoacă mai ales viața în comun sau o activitate de oarecare importanță exercitată laolaltă într-o durată de timp mai mult sau mai puțin lungă. Fiecare dintre noi am avut, sau avem, camarazi de școală, camarazi de arme, camarazi de lucru. După împrejurări, am împărțit cu ei bucurii, privațiuni, dureri, speranțe. Foarte des am dus împreună aceleași poveri, ne-am revoltat contra acelorași nedreptăți și ne-am destăinuit unii altora ori de câte ori ne-am simțit sufletul sau prea plin, sau prea pustiu. Ne-am ajutat la nevoie, ne-am sprijinit unii pe alții și ne-am socotit adesea ca frați. Camaraderia, de altfel, implică în toate împrejurările intimitate și familiaritate, tot atât cât și amicitia. Chiar dacă nu e totdeauna susținută de o iubire profundă, în orice caz ea nu poate trăi fără o caldă simpatie reciprocă.

Prin ce s-ar deosebi camaraderia de amicitie? În primul rând, prin particularitatea că existența sa atârână mai mult de cauze și condiții externe decât de impulsurile interioare și de libera alegere. În general, avem prietenii pe care-i vrem sau pe care

i-am ales; camarazi n-avem însă alții decât cei pe care ni-i impun circumstanțele. De bună seamă, și camaraderia cere afinitate sufletească și o anumită dispoziție morală, dar nu în felul, nu în forma pe care ni le impun prietenia. Apoi ea n-are nici profunzimea, nici strălucirea acesteia și nici forța ei, cu toate că dispariția camaraderiei nu e niciodată completă, iar sufletele în care a trăit cândva păstrează multă vreme urmele ei delicate. Așadar, camaraderia nu e amicitie, deși trecerea de la una la alta n-a fost niciodată prea grea. Multe prietenii alese n-au început decât ca legături între camarazi.

Trebuie remarcat cu ocazia aceasta că timpurile de față sunt cu deosebire favorabile spiritului de camaraderie, care capătă forme și aspecte mereu noi, în afară chiar de condițiile sale naturale. Acest spirit a început să înflorească simultan cu declinul civilizației individualiste și cu progresele industrialismului. Atelierul, uzina, șantierul, biroul, căminele, asociațiile de tot felul au transformat fundamental psihologia individuală. Spiritului de grup, de echipă, de sindicat îi corespunde, în mod logic, camaraderia, tot așa cum gustului de libertate, spiritului de emulație, respectului acordat valorii individuale le corespundea odinioară, ca reprezentând cea mai înaltă emanație a lor, prietenia.

Ar rămâne, în fine, legăturile care-i unesc între ei pe membrii diverselor ordine, confrerii și asociații bazate de vechi doctrine ezoterice (din ce în ce mai rare și de mai mică importanță). Caut un cuvânt care să le caracterizeze mai bine și nu-l găsesc decât pe cel de „confraternitate” (care, de altfel, e și cel mai întrebuintat); nu în accepțiunea universală

pe care i-o dă Bossuet, bineînțeles, nici în semnificația politică în care-l reține deviza Revoluției franceze, ci în sensul original și propriu, de dragoste între frați (toți inițiații se socotesc între ei frați), spiritualizată însă, purificată, despuiată de tot ce ar constitui element „profan”. Nu mă gândesc să fac însă vreo apropiere între legăturile acestea, de o parte, și amicitie, de alta. Trăind într-o atmosferă proprie, într-un mediu închis și impregnat de misticism, acelea diferă total de amicitia profană, al cărei regim moral îl formează libertatea, deși, e drept, nobila lor frumusețe și generozitate n-ar putea găsi un termen de comparație mai fericit. Constatarea aceasta se poate verifica ușor cercetând documentele necesare. Iată, de pildă, mișcătoarea istorioară redată de Schurré în remarcabila operă pe care o consacră „Marilor Inițiați”:

După tragedia de la Crotona, ordinul pitagoricienilor se risipi, cu deosebire în Italia de sud, în Sicilia și în Grecia, semănând pretutindeni cuvântul Maestrului. O duioasă fraternitate îi unea pe toți cei rămași, ca și cum ar fi format o singură familie. Unul dintre ei, bolnav și căzut în mizerie, găsi adăpost într-un han singuratic. Înainte de a muri, el înscrise pe ușa casei câteva semne misterioase, spunându-i celui care-l găzduise: „Fii liniștit: unul din frații mei îți va plăti pentru mine.” Un an mai târziu, un străin care trecea prin partea locului recunoscu semnele de pe ușă, se opri și i se adresă hângiului: „Sunt pitagorician. Unul dintre frații mei a murit aici; spune-mi, te rog, ce-ți datorez pentru el.”

Dar familia?

Am remarcat, puțin mai înainte, câtă apropiere există, mai ales la originea lor, între familie și ami-

ciție. Produse ale acelorași cauze interioare, profunde și necesare, ele răspund aproape aceleiași funcțiuni. Familia e o instituție; ea nu poate trăi fără un regim formal și juridic. Amiciția a rămas un simplu fapt, un fenomen social a cărui principală sursă de existență o formează sentimentele proprii, liber manifestate. Dar, în general, ele trăiesc alături și împreună, pentru că cer aceeași aptitudine psihică și aceeași ambianță morală. Keiserling observă că puterea de rezistență a națiunilor din America latină, față de permanentele lor mișcări revoluționare, s-ar explica greu fără vigoarea pe care o prezintă în sânul lor familia și amiciția; mai bine zis, fără coeziunea pe care o asigură mediului național aceste două celule de viață socială care întrețin și dezvoltă atât spiritul de intimitate, cât și dragostea de aproape.

S-ar putea deduce de aici că raporturile ce se stabilesc între prieteni n-ar trebui să se deosebească prea mult de cele dintre membrii aceleiași familii; în tot cazul, de raporturile dintre rudele mai apropiate, de cele dintre părinți și copii, mai cu seamă, și de cele dintre frați.

Și totuși deosebiri există. Destul de importante chiar.

Ele există, în primul rând, ori de câte ori e vorba de părinți și copii. Sunt multe persoane care, cultivând intimitatea în relațiile cu copiii lor, pretind că i-au crescut pe aceștia ca pe niște prieteni și că n-au pregetat să-i considere ca atare. E o simplă iluzie. Intimitatea dintre părinți și copii e de o natură cu totul deosebită de cea care domină amiciția. Ea are limite și rezerve, impuse de o naturală decență pe care cea din urmă nu le cunoaște și pe

care nu le-ar putea depăși fără grave inconveniente. Nici părinții nu le pot dezvălui copiilor toate gândurile lor secrete, „pour n'y engendrer une messéante privauté“, cum spune în mod așa de fermecător, în vechea limbă, marele Montaigne. Nici copiii nu le pot adresa părinților observațiile și sfaturile pe care le-ar crede necesare cu acea libertate și insistență cu care ar face-o față de prieteni de seama lor.

Nu. Asemenea atitudine e cu totul contrară naturii relațiilor de care vorbim. Tânărul căruia i se cere să vadă în tatăl său un amic și un egal n-ar putea face aceasta fără a-l coborî de pe pedestalul unde îl așezaseră recunoștința, respectul și adeseori admirația sa. Pe de altă parte, a crede în posibilitatea unor asemenea raporturi înseamnă a nesocoti unele legi ale vieții, care impun ca, de îndată ce simte dezvoltându-se în el atracția spațiului și a noutății, precum și încrederea în forțele sale proprii, copilul să înceteze a mai aprecia dulcea căldură a cuibului în care a crescut. În locul grijii materne, el caută afecțiuni și bucurii noi; în locul calmului familial, el urmărește mișcarea, lupta, riscul. De altfel, schimbarea aceasta provoacă adesea crize dureroase și conflicte destul de grave. Așadar, pretinsa prietenie dintre părinți și copii poate constitui, dintr-un anume punct de vedere, o metodă de educație, poate bună și utilă, iar din altul, o formă particulară ceva mai liberă a afecțiunii care-i leagă pe toți membrii comunității familiale. Totuși ea nu e, nu poate fi niciodată, prietenie în sensul adevărat și precis al cuvântului.

Nu tot astfel se prezintă însă legăturile dintre frați.

Crescuți împreună în aceeași caldă atmosferă de afecțiune, cu aceleași îngrijiri atente, având aceleași amintiri și, în genere, aceleași gusturi și înclinații, frații au prea multe lucruri comune pentru a nu se simți mai apropiați și mai legați decât toți ceilalți membri ai familiei. Când nu se întâmplă să fie deosebiri prea mari de vârstă și când nu intervin cauze accidentale de tulburare, între frați domnește armonia cea mai deplină. Afecțiunea care-i unește e în mod natural duioasă, profundă și calmă. Astfel, ori de câte ori vrem să caracterizăm intimitatea raporturilor dintre două persoane care trăiesc în înțelegere deplină, nu găsim expresie mai fericită decât aceasta: trăiesc ca niște frați. E adevărat că și între frați pot exista divergențe, rivalități și motive de discordie. Sunt cazuri când deosebirile de caracter, de temperament, de structură morală între frați sunt profunde și ireductibile. Imaginând crima lui Cain, legenda biblică ne arată că răutatea și perversitatea umană pot merge uneori până la distrugerea sentimentului primar de fraternitate. Dar toate acestea sunt excepții. În mod obișnuit și normal, între frați nu domnesc decât iubirea și înțelegerea. Căci fraternitatea implică și spiritul de camaraderie pe care-l creează viața în comun, chiar numai într-o perioadă scurtă, și spiritul de amicitie, deoarece frații pot fi între ei tot atât de buni confidenți ca oricare alți prieteni, iar devotamentul lor reciproc nu poate fi niciodată pus la îndoială. Se spune uneori, pentru a sublinia deosebirea dintre fraternitate și amicitie: „Un amic e un frate, dar un frate pe care l-am ales noi înșine.” Într-o lucrare veche și puțin cunoscută, *La mort d'Abel*, scriitorul francez Legouv   (nu Ernest, ci tatăl său, Gabriel) are o reflecție care ar

constitui replica acestui aforism – o replică fericită, de altfel: „Un frère est un ami donné par la nature...” Într-adevăr, ce e fraternitatea, în elementele ei intime, dacă nu o amiciție din care lipsește libera alegere?

Considerațiile acestea nu duc la concluzia că toți frații sunt prieteni între ei sau că legăturile dintre frați sunt în mod constant atât de strânse, de intime, de calde, încât să poată fi confundate cu prietenia. Dacă ar fi așa, prietenia ar umple lumea, dar, din nefericire, situația e complet diferită. Toate lucrurile prezentate ne arată că fraternitatea în sine, acolo unde se manifestă fără nici o constrângere, are toate atributele amiciției; sau – pentru a satisface unele opinii prea scrupuloase – că ea oferă condițiile cele mai fericite pentru dezvoltarea prieteniei; că prin urmare doi frați, de pildă, pot fi doi buni prieteni – doi prieteni ideali.

În felul acesta, trecând la celelalte grade ale grupului familial, putem de asemenea adopta concluzia că raporturile dintre rude nu trebuie confundate sau asimilate cu amiciția, după cum ele nici nu formează o piedică pentru nașterea și dezvoltarea acesteia. Doi veri primari, bunăoară, pot deveni doi buni prieteni, nu ca urmare a legăturilor de sânge dintre ei, ci datorită condițiilor obișnuite care generează și determină amicițiile adevărate, condiții la care se adaugă, ca un element în plus, sentimentul comunității de origine, de sânge.

V. AMICIȚIA DINTRE UN BĂRBAT ȘI O FEMEIE

Comparând amiciția cu iubirea, undeva în acele pagini elocvente și calde ale *Essais*-urilor sale pe care le consacră amiciției, Montaigne face caracterizarea următoare: acțiunea arzătoare a iubirii e capricioasă, trecătoare, inegală; iubirea însăși e ca o febră care ne agită și ne tulbură. În amiciție, din contră, totul e lin, armonios, potolit; iar bucuriile ei sunt calme și durabile.

Deosebirea aceasta nu e însă întotdeauna așa de manifestă. Iubirea (vorbesc despre iubirea dintre sexe, bineînțeles) poate lua forme cu totul diferite de imaginea evocată de Montaigne sau de cea pe care

ne-am făcut-o fiecare, din propriile noastre observații. Astfel, sunt iubiri care, prin temperatura, prin profunzimea, prin liniștea și prin durata lor, oferă toate caracteristicile amicitiei. După cum sunt amicitii între bărbați și femei care, datorită căldurii și a duioșiei cu care se manifestă, nu sunt nici ele ceea ce par a fi.

Existența acestei zone incerte, ca și mefiența pe care o inspiră în general unele situații într-adevăr echivoce, în tot cazul delicate, au provocat adesea întrebarea aceasta: *un bărbat și o femeie pot fi prieteni, numai prieteni, adevărați prieteni?*

– Lucrul e cu puțință, spun unii. De ce n-ar fi? De ce un bărbat și o femeie n-ar putea nutri și cultiva înclinații reciproce în care iubirea fizică să n-aibă nici un amestec? Sentimentul împărtășit de ei într-un asemenea caz, mai puțin copleșitor decât iubirea, dar în același timp mai ferit de toate tulburările pe care aceasta le aduce cu sine, e cu atât mai pur, mai fermecător, mai puternic și mai trainic.

– Ba nu... Așa ceva e cu neputință, pretind alții. Între un bărbat și o femeie care se pot iubi cum le impun legile naturii nu există decât o singură iubire: aceasta. Cine afirmă contrariul sau se înșeală, sau vrea să-i înșele pe alții. Amicitia se poate asocia cu iubirea, în care caz dobândește un farmec nou, dar mai ales o liniște și un echilibru pe care iubirea singură nu le aduce aproape niciodată. Ea nu-i poate însă lua locul, n-o poate substitui...

Cam la acestea se reduc părerile și argumentele din care se alimentează vechea controversă asupra subiectului. În general, aproape nimeni nu susține ideea unei incompatibilități absolute. Cei mai mulți cred într-una relativă – destul de gravă și aceasta,

de altfel, și cu efecte destul de întinse. Astfel, concluzia opiniei dominante ar fi următoarea: e îndoielnic dacă amicitia poate trăi acolo unde ardoarea simțurilor face posibilă pasiunea amoroasă, pentru că impetuozitatea elementară a acesteia formează la adresa ei o amenințare și un pericol de fiecare moment. Ea rămâne însă indubitabil posibilă în celelalte cazuri.

Să procedăm prin eliminare, oprindu-ne întâi la situațiile în care amicitia e considerată ca posibilă. Vom simplifica, ușurând prin aceasta examenul celorlalte.

Două vârste par mai puțin expuse conflictelor dintre spirit și instinct: adolescența și bătrânețea – din cauză că nici prima, nici cealaltă nu stau sub tirania simțurilor. În aceste etape ale vieții, iubirea e de obicei o legătură între suflete, o afinitate spirituală, ca și prietenia; tot atât de puternică și arzătoare ca la douăzeci de ani sau ca la orice altă vârstă, dar mult mai pură, deopotrivă de activă, dar concentrată și mută, prin urmare sinceră (căci în dragoste cuvintele nu servesc decât fie pentru a minți, fie pentru a striga dorința aprigă).

Dar apropierea aceasta între adolescență și bătrânețe nu se justifică fără unele rezerve și distincții.

Astfel, bunăoară, dacă e adevărat că iubirea adolescentului e în general ferită de vulgaritate, de violență și de tot ce în alte situații poate duce la acte de rătăcire, nu se cuvine totuși să uităm că originea și substanța ei tot în instinctul erotic trebuie căutate. Din cauza aceasta, în mod obișnuit, frumusețea fizică e pentru ea de o putere de atracție mai mare decât frumusețea morală, iar în imaginația adolescentului care iubește o privire, un gest, un

cuvânt, o strângere de mână pot lua proporții fantastice, ca în vis. Și tot ca urmare a acestui fapt, amintirea unor asemenea lucruri conservă timp îndelungat parfumul și frăgezimea lor de la început, ceea ce nu se-ntâmplă întotdeauna cu marile bucurii pe care ni le procură dragostea simțurilor. În anii săi tineri, Heine a cunoscut o copilă de seama lui, Veronica, pe care o întâlnea de obicei în vacanțele școlare. Într-o dimineață, ne povestește poetul, tânăra fată veni lângă el cu o floare în mână. Fără a-i spune nimic, ea îi surâse, duse floarea la buze ca și cum ar fi sărutat-o, apoi i-o întinse. Când s-a întors în vacanța următoare, el n-a mai găsit-o pe aceea către care de atâtea ori își îndreptase gândul cu dulce emoție. Copila murise. Heine a păstrat întotdeauna vie amintirea acestei prime iubiri.

Dar fie că adolescentul iubește o fată de vârsta lui, fie că aceea care a pus stăpânire pe inima și pe gândurile sale e o femeie de care-l separă o diferență mai mare de vârstă, esențialul e că forma aceasta de iubire se dovedește a fi un lucru efemer și fragil. (Zic „forma aceasta“ înțelegând iubirea manifestată „în această formă“.) Adolescența e așa de scurtă! Și tinerețea lacomă vine atât de tumultuos peste calmul și poezia ei!

Adolescența e de altfel și vârsta prieteniei. Toată lumea o știe. Dar pentru băieți între ei și pentru fete între ele. De la tineri la tinere, mai greu; între iubirea platonice, ideală, pură, pe care am evocat-o, și prietenie deosebirea e așa de puțin sensibilă!

În ce privește bătrânețea, problema amicitiei și a iubirii s-ar pune mai ales în două cazuri. Primul, în care două persoane, căsătorite sau nu (căsătoria liberă, din punctul de vedere care ne interesează,

nu diferă cu nimic de cea legală), au reușit să conserve în existența lor comună o afecțiune veche și încercată. Și al doilea, când grație unui concurs particular de circumstanțe și unei înclinații reciproce, două persoane în vârstă au devenit prietene fără să fi avut numaidecât ceva comun în trecutul lor.

Primul caz, destul de obișnuit, e cel al tuturor soților care, fără a înceta să se iubească, au văzut iubirea lor transformându-se cu timpul în amicitie; lucru cu atât mai natural și mai lesnicios cu cât în toate afecțiunile sincere, profunde și de lungă durată între persoane de sexe diferite, amicitia intervine de la sine, ca un element necesar și întrucâtva conservator. Susținută de amintirile comune, de obișnuințele păstrate, de intimitatea duioasă și caldă care determină cursul său liniștit și sigur, amicitia soților ajunși la o vârstă înaintată e poate una dintre formele cele mai mișcătoare din câte se pot întâlni. Ce ar fi toamna existenței lor comune, plină de scăderi și de suferințe, fără această prețioasă, bogată compensație?

Cazul celălalt e mai rar. (De altfel toate prietenii dintre bărbați și femei sunt rare.) Dar e posibil. Un exemplu cunoscut l-ar constitui amicitia dintre George Sand și Gustave Flaubert, care, născută destul de târziu, s-a dovedit totuși cordială și durabilă. La vremea aceea, bătrână, retrasă, resemnată, Sand nu mai păstrase în inima sa nimic din arderea de altădată. Cât îl privește pe Flaubert – așa cum a recunoscut-o singur –, n-a reușit niciodată să-i facă să meargă în același pas pe Venus cu Apolo („emboîter Venus avec Apollon”). Singura sa pasiune în viață a fost literatura.

Dar ipoteza în care, independent de vârstă, ideea oricărui fel de concurență între amicitie și iubirea comună e complet exclusă e cea care privește relațiile dintre frate și soră. Tot ce am spus ceva mai înainte despre fraternitate în general își găsește aplicare și aici, fără dificultate, cu simpla observație că în intimitatea dintre un frate și o soră intervin în mod necesar unele rezerve inerente situației – ceea ce nu se întâmplă când e vorba de doi frați sau de două surori. Dar îndeobște o soră poate fi în orice împrejurare o confidentă plină de atenție și de înțelegere, precum și un tovarăș de cel mai cald devotament. Exemplele nu lipsesc în toate epocile istoriei, iar lista lor cuprinde nume dintre cele mai cunoscute. Bunăoară pe al lui Ernest și al Henriettei Renan, pe al lui Nietzsche și al doamnei Förster-Nietzsche, al lui Wilhelm și al Carolinei Herschel, al lui René și al Lucilei de Chateaubriand... Și nu puține dintre ele evocă legături intelectuale apreciabile, ca în cazul astronomului Herschel, care a avut în sora sa o colaboratoare devotată și prețioasă. Rolul de confidentă, până la complicitate, îl întâlnim mai ales în cazurile în care, stăpânit de o pasiune amoroasă contrariată de împrejurări, fratele caută sfatul și mângâierea unui suflet apropiat și înțelegător. Astfel, când contele Fersen, obsedat de dragostea pe care i-o inspira Maria-Antoaneta, se vede silit de familia sa la o căsătorie de conveniență – strălucită după ceilalți, dar inacceptabilă în sentimentul lui –, ființa către care își îndreaptă inima copleșită de marele său secret, căreia îi cere sprijinul pentru a înlătura acest pericol și care de fapt îl și ajută, cu un devotament plin de iubire și delicatețe, e sora sa.

„Din moment ce nu pot aparține singurei femei pe care o iubesc cu adevărat, nu vreau să mai aparțin nici uneia“, spune el într-o scrisoare adresată Sofiei de Fersen. Cine l-ar fi putut înțelege mai bine și i-ar fi putut da un ajutor mai prețios? E adevărat că și Sofia avusese romanul său de iubire, aproape la fel cu al fratelui său, ceea ce o făcea desigur mai sensibilă în situația aceasta. Oricum, ea a fost, poate, singura persoană care a cunoscut secretul pe care contele Fersen l-a păstrat cu atâta nobilă abnegație până la sfârșitul tragic al existenței sale.

Rămâne prietenia dintre persoanele care, prin vârsta, prin situația, prin temperamentul, prin sănătatea lor, sunt făcute pentru altă atracție decât cea pur spirituală, cu alte cuvinte care sunt capabile de a se iubi altfel decât ca prieteni. (Am mai spus-o, deși lucrul e de la sine înțeles: oriunde întrebuițez aici cuvântul „iubire“ în opoziție cu cel de „prietenie“, înțeleg să spun „iubire sexuală“; altfel opoziția, antiteza însăși n-ar avea nici o rațiune.)

Contestată de unii – cum am văzut –, acceptată cu rezerve de alții, ideea acestei prietenii formează pe drept cuvânt un subiect delicat. Căci între iubire și amicitie sunt atâtea lucruri comune (atracție sufletească, devotament, dorință de a fi mereu împreună), iar aparențele, foarte adesea, sunt atât de înșelătoare, încât iluzia și eroarea cu privire la identificarea lor se produc cu cea mai mare ușurință, nu numai în spiritul celor care urmăresc din afară aceste lucruri, dar și în al celor în cauză. Iluziile afective sunt de altfel tot atât de frecvente ca și cele din viața organică. De câte ori nu ni se întâmplă să credem că ne găsim într-o anumită stare sufletească

sau sub stăpânirea unei anumite emoții și să constatăm apoi că realitatea e cu totul alta?! Într-o ocazie oarecare, fără nici un motiv serios, o persoană îi adresează alteia cuvinte aspre, violente, injurioase. Atitudinea sa manifestă, fără urmă de îndoială, o aversiune profundă, reală, sinceră, irezistibilă. Curând persoana aceasta constată însă că totul nu fusese decât o iluzie; de fapt, o manevră de apărare, o replică a sufletului, desfășurată în subconștient contra unei iubiri în fază de incubație (la fel ca reacțiile organismului nostru împotriva unui proces latent care ne-ar pune viața în pericol). Ea mai constată, în același timp, că falsa explozie de violență s-a produs tocmai într-un mediu căruia avea motive particulare de a-i ascunde sentimentul de care atunci încă nu-și dădea seama.

Confuzia între amicitie și iubire e cu atât mai posibilă, cu cât formele acestor două pasiuni – a iubirii mai cu seamă – pot fi nespuse de variate. Când, în pasajul la care m-am referit mai sus, marele Montaigne spune bunăoară despre iubire: „Le feu de l'amour est plus actif, plus cuisant, plus âpre, mais téméraire et volage...”, iar despre amicitie: „C'est une ardeur tempérée et égale, une chaleur constante et rassise...”, el face o caracterizare exactă; însă nu prezintă decât regula, într-o materie în care excepțiile abundă. Căci dacă „focul iubirii” e mai întotdeauna aprig și mistuitor, e știut însă că există și iubiri calme, a căror profunzime, cel puțin egală cu a celorlalte, nu se arată ochilor noștri decât

„Focul dragostei este mai energic, mai arzător, mai aprig, dar îndrăzneț și nestatornic...”

„Este o arșiță domolită și egală, o căldură constantă și liniștită...”

atunci când moartea, de pildă, aduce fatal drama despărțirii. Temperamentele care corespund acestui mod de a concepe iubirea se întâlnesc mai cu seamă printre tinerele femei având psihologia eroinei romanului. *Une vie* al lui Maupassant (una dintre cele mai adevărate creații ale marelui scriitor) pe care egoismul brutal al soțului reușește s-o deguste de iubire, s-o dezamăgească pentru tot restul vieții. În însemnările consacrate vieții fratelui său, d-na Förster-Nietzsche scrie: „Unica lui pasiune a fost căutarea adevărului: pentru orice alt lucru el n-a putut resimți decât impresii temperate. Târziu, la o epocă mai înaintată a existenței sale, Nietzsche și-a manifestat regretul de a nu fi fost vreodată stăpânit de o mare pasiune; dar oricâtă atracție ar fi exercitat asupra sa o femeie și oricât de încântătoare ar fi fost aceasta, sentimentele sale se transformau repede într-o amiciție dulce și cordială.”

Altă cauză de confuzie într-o astfel de situație o reprezintă împrejurarea că orice iubire prelungită își asociază în mod natural prietenia, după cum în orice prietenie – dintre persoane de sex diferit – misterul atracției fizice intervine fatal, strecurând în ea o umbră de voluptate și de melancolie. Undeva în *Confesiunile* sale, Jean-Jacques Rousseau spune despre lucrurile acestea: „Qui ne sent que l'amour, ne sent pas ce qu'il y a de plus doux dans la vie. Je connais un autre sentiment, moins impétueux peut-être, mais plus délicieux mille fois, qui quelques fois est joint à l'amour, et qui souvent en est séparé.”

* „Cine nu simte decât dragostea nu știe ce e mai dulce în viață. Eu cunosc un alt sentiment, poate mai puțin năvalnic, dar de mii de ori mai încântător, care uneori se alătură dragostei, însă adesea este despărțit de ea.”

Dar toate acestea nu conduc deloc la concluzia că amicitia dintre un bărbat și o femeie ar fi de fapt un lucru imposibil, ci numai că ea formează, prin forța lucrurilor, o ipoteză rară. Să precizăm: rară sub forma de amicitie pură, dar destul de obișnuită ca amicitie impregnată de simpatie fizică – în sensul la care se referă Jean-Jacques. Pentru cazurile din urmă, literatura franceză a găsit de mult un termen fericit, pe acela de *amitié-amoureuse* (cu varianta sa *amour-amitié*), acesta convenind mai cu seamă ipotezelor în care ambele pasiuni, asociate, conviețuiesc și se susțin în deplină armonie.

Luată în întregul ei, situația s-ar prezenta cam în felul următor: de la iubire până la amicitie (de la limita extremă a celei dintâi, adică de la ceea ce Stendhal denumea prin expresia „*amour passion*“, și până la amicitia pură, ferită de orice urmă de dorință senzuală), relațiile afectuoase dintre persoanele de sex diferit se caracterizează prin amestecul în proporții variabile a ambelor sentimente. Lăsând astfel deoparte extremele, ceea ce interesează mai cu seamă în celelalte cazuri e proporția acestui amestec, e răspunsul la întrebarea: „Care dintre cele două sentimente îl domină pe celălalt, iubirea sau amicitia?“ Numirea de *amour-amitié* sau *amitié-amoureuse* (pe care am putea-o traduce, nu tocmai fericit, prin „dragoste amicală“) n-ar corespunde astfel unei singure ipoteze, mai mult sau mai puțin precise – sau la două ipoteze –, ci unui grup întins și variabil de ipoteze, a căror caracterizare ar forma-o un spirit particular de duioșie și delicatețe peste care ar pluti umbra unui echivoc delicios.

Antichitatea nu s-a ocupat de problema aceasta. În concepția celor vechi, amicitia pare să fi însem-

nat o virtute rezervată exclusiv bărbaților. E adevărat că, după Platon, iubirea nu e decât o formă fericită a misteriosului îndemn care ne face să căutăm binele și frumosul într-o ființă umană care întruchiează aceste calități și că idealul iubirii astfel concepute e imortalitatea. Dar iubirea platonică, oricât de ideală și spirituală ar fi, e iubire între sexe și nu amicitie. Montaigne atinge problema aceasta; dar, neîncrezător, o înlătură. Émile Faguet răspunde afirmativ, dar constată, cu dreptate, că astfel de amicii sunt extrem de rare. Iar Henry Bordeaux, care face din toate aceste lucruri subiectul unei lucrări aparte (intitulată vag: *Amitié ou Amour*), aduce o prețioasă documentație istorică în cunoașterea legăturilor de genul celor pe care le-am amintit mai sus.

Cazurile reale cunoscute în istorie, ca și cele nu mai puțin reale pe care le găsim în operele de artă ale tuturor timpurilor sunt numeroase și pline de diversitate. E întrucâtva cazul strânsei afecțiuni care a apropiat-o cândva pe tânăra Theoclea, preoteasă a lui Apolo, de maestrul său în gândire și credință, Pythagora. Apropiere spirituală, mistică, după cum o reconstituie Schurré, dar născută din admirație, care mai totdeauna e înșelătoare și echi-vocă. (Ribot arată că admirația literară – și am putea adăuga, în general, cea manifestată față de artiști, gânditori sau eroi – nu e, de cele mai multe ori, la femei, decât o formă a iubirii.) E cazul Sfântului Francisc din Assisi și al Sfintei Clara, a căror mistică iubire a iluminat viața lor austeră și pioasă până la capăt. E acela al ascetului Pafnuțiu și al fostei curtezane Thaïs din Alexandria, care le-a inspirat lui Anatole France și lui Massenet două

dintre cele mai frumoase opere ale lor. E dragostea pură, inocentă, suavă dintre Paul și Virginia din capodopera lui Bernardin de Saint-Pierre. E pasiunea profundă, leală, nobilă și devotată până la moarte a conțelui Axel Fersen pentru Regina Franței Maria-Antoaneta și caldă amiciție a acesteia.

Și, mai aproape de noi: amiciția capricioasă dintre Rousseau și Madame d'Epinay, care fără spiritul bănuitor și iritabil al marelui solitar ar fi avut altă durată decât cea la care s-a redus. Apoi cea dintre ducesa de Duras (scriitoare distinsă, astăzi totuși uitată) și contemporanul ei Chateaubriand, care în scrisorile sale o numea „Ma chère soeur”. (Biata „soră”, spune un critic, „elle eut tant de peine à n'être que fraternelle...”.) Apoi, iarăși, amiciția calmă a lui Nietzsche pentru d-na Lou Andréas-Salomé, care a fost confidenta lui în multe din dureroasele temeri intelectuale și morale ce-i tulburau existența; sau dragostea amicală a aceluiași pentru o doamnă Ott, pe care o cunoscuse la Bayreuth și căreia, mult timp, i-a adresat scrisori pline de căldură și duioșie. Am putea menționa de asemenea legăturile puțin neclare dintre Baudelaire și doamna Savatier, în care de partea poetului domina iubirea senzuală, iar de partea doamnei Savatier, amiciția și o oarecare duioșie maternă.

Tot aici se cuvine să amintesc pasiunea pură și constantă pe care Bianca Milesi i-a inspirat-o lui Gheorghe Asachi. Nu mult după ce a ajuns la Roma, unde, cum se știe, și-a făcut o parte din studii – după cum spune doctorul Istrati, istoriograful acestei pasiuni –, „Gheorghe Asachi a avut fericierea de a întâlni, în atelierul în care lucra, o femeie

absolut superioară, pe Bianca Milesi, suflet nobil, caracter independent, cultură aleasă, inimă caldă, patrioată înflăcărată, iubind literele și artele și, mai presus de toate, adevărul și frumosul. De la început, pare că o iubire sinceră și curată uni ambele inimi. Ea, deși mai tânără cu patru ani (iar după Souvestre, biograful ei, numai cu doi), avu o influență desăvârșită asupra sentimentelor și ideilor ulterioare ale lui Asachi." Despre ea, într-o însemnare sub un desen în creion care o reprezintă pictând, Asachi spune reproducând un vers din Petrarca: „Questa per fermo naque in Paradiso". Iar într-o notă pe o pagină din volumul *Amori*, aflat tot în posesia familiei Istrati: „Questo libro illustrato dai disegni mi fu offerto dalla Signora Bianca Milesi, che fu la mia musa ed il primo amor." Iubirea aceasta a rămas curată, ideală. La ea face aluzie Bianca spunând: „Amorul care naște din virtute este nemuritor." După despărțirea lor, Bianca s-a căsătorit mai târziu, în Franța, cu doctorul Majon, iar Asachi, la Viena, cu Elena Tyber. Bianca moare la Paris în 1849. Iubirea lui Asachi însă i-a supraviețuit, căci tocmai în 1869, cu puțin înainte de a închide ochii, bătrânul moldovean publică, sub titlul *Muza unui moldo-român*, un ultim omagiu adresat Biancăi, cu un portret desenat de colonelul Alex. Asachi. Puterea și statornicia pasiunii lui se mai văd încă din următoarea notă, în volumul *Amori* (1866): „Doresc ca familia și urmașii mei să păstreze acest dar al nobilei mele amice, spre imitarea sentimentelor mele care m-au tras din vulgul compatrioților. Drept care doresc ca această carte să rămână spre model în familie, suvenir că amorul care naște din virtute este nemuritor."

În aceste puține exemple, care nu constituie desigur cea mai fericită selecție – întrucât din numărul lor lipsesc atâtea altele, probabil mai importante și mai caracteristice –, se găsesc totuși destule pentru a pune în evidență marea diversitate a formelor pe care le poate lua amicitia dintre persoane de sex diferit.

Într-unele, nota particulară o formează o pornire mistică; într-altele, o atracție mai mult spirituală; într-altele, iarăși, anumite afinități intelectuale. Multe dintre ele au la bază admirația; multe, un sentiment de bunăvoință și de protecție. În toate, frumusețea fizică intervine – cum spune un personaj din cartea lui Bordeaux – ca un element necesar și totuși accesoriu, pentru a adăuga lucrurilor un farmec delicat, atunci, bineînțeles, când nu ascunde nici o renunțare, când nu e vorba de o dorință refulată, de o pornire stăpânită, cum ar fi în cazul iubirii contelui Fersen pentru Maria-Antoaneta.

Nietzsche, care se arată convins că prietenia dintre un bărbat și o femeie e naturală și posibilă, observă totuși că, pentru ca ea să dureze, s-ar cere și concursul unei oarecare antipatii fizice. Observația s-ar potrivi întrucâtva în cazul legăturii dintre Chateaubriand și ducesa de Duras, care, pare-se, nu se bucura de nici un farmec fizic, ceea ce a reprezentat dezolarea vieții sale. Pentru aceasta Chateaubriand a numit-o „scumpă soră” și n-a mers niciodată mai departe de poziția sa de bun și devotat prieten.

Când o amicitie sinceră intervine între un bărbat și o femeie, sunt de deosebit patru cazuri: bărbatul liber și femeia căsătorită; bărbatul căsătorit și

femeia liberă; ambii liberi; ambii căsătoriți. Căsătorie sau uniune liberă, bineînțeles, pentru că din punctul de vedere al problemei în discuție, deosebirea nu prezintă nici un interes. Faguet analizează fiecare dintre aceste cazuri și face observații interesante. Ne putem însă opri aici.

Dar pentru că ocazia s-a ivit, un cuvânt încă despre prietenia *între femei*.

Dacă ar fi să-l urmărim pe Montaigne, s-ar cuveni să conchidem că acest lucru e cu neputință. Căci, într-adevăr, cu o indispoziție neașteptată, acest mare și fin observator proclamă că femeia e incapabilă de amicitie – caracterul ei, pe de o parte, neoferind destulă fermitate și constanță, iar sufletul său, pe de alta, nefiind făcut pentru acea comunicare intimă fără de care nici o amicitie nu se poate dezvolta. Montaigne spune aceste lucruri raportându-se la prietenia dintre persoane de sex diferit; dar argumentele sale sunt fundamentale și peremptorii, trecând și la ipoteza pe care n-o cercetează.

Montaigne greșește. El e în același timp și nedrept. Amiciția poate avea loc între femei tot atât cât între bărbați. Firește că femeile între ele dau acestei legături un aspect întrucâtva deosebit de cel pe care-l prezintă amiciția între bărbați. Dar lucrurile esențiale rămân. Adevăratele prietene, ca și adevărații prieteni, nu fac probă de mai puțin devotament, nici de mai puțină discreție, nici nu se arată mai puțin apte de a înfrunta vitregiile sortii pentru amiciția lor. Ce durere profundă, câtă nobilă indignare și ce credință oarbă în cuvintele pe care Emilia, aplecată peste trupul neînsuflețit al Desdemonei, le proferează la adresa lui Othello:

„Era castă, maure crud, era castă, era nevinovată și te iubea...!” Sau, cu câtă forță și indignare, Beatrice (din *Mult zgomot pentru nimic*, tot a lui Shakespeare) o apără pe prietena sa Hero de cei care o calomniază: „Cum nu sunt bărbat, Doamne! Cum nu sunt un bărbat! I-aș mânca inima în mijlocul pieței publice...”

VI. AMICIȚIA DUPĂ VÂRSTELE VIETII

Între amiciție și vârsta celor ce o practică e o corespondență care merită să fie luată în seamă. Una e forma sub care se prezintă amiciția dintre doi tineri, bunăoară, și alta semnificația legăturilor care-i unesc pe doi oameni de vârstă înaintată.

Se poate vorbi de amiciție între copii? Fără-n-doială. A spune contrariul înseamnă a stăruie în acea veche eroare (mai bine zis, în acea lipsă totală de înțelegere) care i-a separat întotdeauna sufletește pe copii de oamenii maturi – de părinți, de educatori... Căci copilăria e o lume aparte: pentru noi e o lume ciudată, fantastică, ireală; pentru cei ce fac parte din ea, dimpotrivă, una reală și plină de

armonie. Și lumea aceasta are bucuriile, tristețile, luptele, speranțele, iluziile ei, ca și a noastră. Climatul său e tot atât de propice iubirii, sau urii, sau invidiei ca oricare altul. E evident că prietenia nu poate lipsi din mediul acesta.

Bineînțeles, legăturile dintre micile fapte sunt de talie corespunzătoare, au culoarea mediului, reflectă mobilitatea și sensibilitatea caracteristice acestuia. Ele sunt deci în genere spontane, capricioase, fragile. Durata lor nu depășește de obicei cauzele care le-au provocat și de multe ori dispar fără urme, sau aproape. De aceea le-am putea compara cu camaraderia. Și, la drept vorbind, cele mai multe dintre ele nici nu încep decât ca legături între camarazi, la școală, în echipe de lucru, în colonii de vacanță. Câteodată apariția lor e legată de ocazii neașteptate, trecătoare, iar multe asemenea amicitii – și nu cele mai puțin însemnate – nu sunt la început decât simple tovărășii de joacă.

Faguet spune că amicitia dintre copii e mai mult o trebuință lăuntrică decât o alegere, căci copilul se leagă ușor de oricine-i iese în cale. Nimic de zis cu privire la caracterul de necesitate; el formează – doar o știm bine – unul dintre elementele constitutive ale amicitiei în general. Dar nu poate fi adevărat că ideea de liberă alegere ar avea, în ce-i privește pe copii, un rol neînsemnat. Copiii își aleg prietenii tot atât cât și persoanele mai în vârstă. Dar alegerea nu e singurul factor care contribuie la întemeierea unei prietenii; hazardul și împrejurările au și ele partea lor; vom vorbi despre acest lucru puțin mai departe. Pentru ce motiv, din treizeci sau patruzeci de camarazi de clasă, un copil nu-și face decât un prieten sau doi, sau câțiva? Și pentru care motiv acest

prieten unic, acești puțini prieteni sunt, dintre toți camarazii, tocmai cei cu care se poate înțelege mai bine ori de inima și de spiritul cărora se simte mai aproape? Intuitivă sau reflectată, preferința aceasta e întotdeauna prezentă și hotărâtoare, imprimând sentimentului însuși caracterul de sentiment electiv. Copilul se apropie ușor de oricine vine în atingere cu el, dar nu iubește pe oricine și nici nu acordă oricui încrederea sa. Între tovarășii de joacă, de școală, de lucru, el îi distinge numai pe cei de care-l apropie o asemănare de temperament, de înclinații sau de gusturi. Dacă vechea concepție a lui Haeckel și celebra lui „lege biogenetică” e justă (și până la un punct trebuie să recunoaștem că ea n-a fost încă răsturnată total), dacă jocurile copilăriei sunt întrucâtva rudimente ale activității generațiilor trecute și dacă viața copilului e o scurtă recapitulare a ceea ce formează lunga evoluție a rasei — atunci și amicitia copilăriei nu e decât o formă redusă, oarecum inferioară, dar plină de farmec a acelei nobile pasiuni care a constituit o podoabă a sufletului omenesc de-a lungul secolelor.

Câteodată împrejurările vieții, legăturile familiale sau alte condiții diverse întrețin legăturile acestea delicate peste durata copilăriei sau provoacă reînnoirea lor mai târziu. Prin bogăția amintirilor comune, prin căldura pe care o întrețin, prin aromelor delicioasă, asemenea amicitiei ar putea fi socotite printre cele mai frumoase și mai durabile. Ele reușesc să lege trecutul de prezent într-o viziune unitară a existenței, și în același timp, îi îndeamnă pe cei care se știu aproape unii de alții să pășească mai siguri către ținuturile pline de piedici și de curse ale viitorului.

Dar în nici o altă epocă a vieții amicitia nu prezintă o strălucire mai vie ca în adolescență și în tinerețe. În nici o altă caracterele ei proprii nu apar într-o lumină mai favorabilă. E caldă, pasionată, generoasă, eroică... Și dacă nu întotdeauna e în stare să înfrunte pericolele care o amenință, se dovedește însă, în toate cazurile, profundă și sinceră. Căci în epoca aceasta – pe durata căreia cauzele de rivalitate și discordie, experiența, prudența n-au încă nici mare valoare proprie, nici mare influență asupra deciziilor inimii – amicitia exprimă în forma cea mai înaltă și mai pură sociabilitatea nativă pe care mediul familial nu e în stare s-o satisfacă întru totul. La această vârstă, ca și în copilărie, faptul de a aprecia și de a căuta intimitatea, comunicarea spirituală, confidența nu e numai trebuință launtrică, dar mai ales condiție de dezvoltare și de progres a personalității. Cine ar putea contesta bunăoară marile binefaceri pe care le aduc inteligențelor în plină dezvoltare schimburile de idei, de îndrăzneală, de temeri, de credințe, de idealuri, precum și controlul reciproc al acestora, în lungile conversații intime între tinerii prieteni?

De aceea, pe drept cuvânt, Jean Guéhenno, în acele pagini de însemnări captivante (dar discutabile din cauza scepticismului lor), apărute acum câțiva ani sub titlul *Journal d'un homme de quarante ans*, spune, evocând imaginea amicilor pe care i-a pierdut în sângeroasa vâltoare a războiului trecut: „On ne remplace pas les amis de la vingtième année.” Iar un alt poet, obsedat și el de aceeași viziune, a scris versurile simple dar mișcătoare:

„Nimic nu poate înlocui prietenii de la douăzeci de ani.”

Mes amis sont morts,

Je m'en suis fait d'autres.

Pardon!

Nu se pot înlocui, desigur, prietenii anilor tineri, fiindcă la nici o altă vârstă sufletul în care a crescut dragostea lor nu e mai bogat și mai sensibil; la nici o altă vârstă nevoia de a iubi, de a crede și de a visa nu e mai vie și mai activă; la nici o altă vârstă amicitia nu e mai generoasă și mai dezinteresată.

Se pot întâlni, e drept, în lumea aceasta a tinereții, și amicitii periculoase. Atât de binefăcătoare e însă acțiunea pe care iubirea și încrederea o exercită asupra inimilor, încât, în general, rezultatul unor astfel de amicitii nu înseamnă aproape niciodată triumful răului. Căci un suflet capabil de devotament, animat de bune intenții, cu greu poate fi, în același timp, capabil de acte care presupun o cu totul altă structură sufletească. Ipoteza înfățișată îmi amintește cazul acelui tânăr despre care Sfântul Augustin povestește că-l convertise la erezie, stăpânindu-l în așa fel, încât Dumnezeu a trebuit să-l cheme la sânul său pentru a-i mântui sufletul. „Dar fiindcă spiritul lui intrase în întunericul erorii împreună cu al meu – spune marele autor al *Confesiunilor* – în iubirea pe care mi-o inspira ființa lui se amesteca bucuria de a gândi la fel, ceea ce făcea că nu mai puteam trăi fără el.”

Dar dacă nu luăm drept amicitii asociațiile care nu merită acest nume, asemenea cazuri sunt rare.

Prietenii mei au murit,

Și mi-am făcut alții.

Iertare!

Și e un lucru caracteristic că amicitțiile de tinerețe le găsim destul de des în serviciul idealurilor colective și asociate marilor acțiuni sociale sau politice – fie că ele însele, prin tendințele pe care le întrețin, conduc în mod natural la aceste lucruri, fie că, dimpotrivă, comunitatea de idei, de sentimente, de idealuri întărește legăturile personale și face să se nască amicitțiile. În marea epocă de regenerare a neamului din prima jumătate a secolului trecut, toate numele care au trecut în istoria noastră națională ne evocă amicitții generoase de felul acesta: de pildă pe a lui Russo și Bălcescu, a lui Alecsandri și Ion Ghica, a lui Negri și Alecsandri și așa mai departe.

Cam de la treizeci de ani înainte, și în toată durata maturității, prietenii se contractează mai greu. În tot cazul, mai greu decât în tinerețe. Însă nu din pricina vreunei dificultăți de natură sufletească, a unei rezistențe pornite din interior, a unei dispoziții defavorabile – ar fi chiar absurd să ne închipuim asemenea lucru –, dar ca un efect natural al tuturor acelor condiții exterioare care în mod obișnuit, la vârsta respectivă, îngreunează și complică existența: căsătorie, preocupări familiale, ocupații profesionale, sarcini publice. Din aceleași cauze, la această vârstă, multe dintre amicitțiile contractate în tinerețe se destramă și se pierd, o dată cu visurile în mijlocul cărora s-au născut și au trăit. Când vechii prieteni se căsătoresc, de pildă, nu arareori afecțiunile noi le înlătură și le înlocuiesc pe cele vechi.

Dar, încă o dată, toate aceste lucruri nu indică vreo incompatibilitate psihică sau morală. Astfel, atât prietenii vechi, care înfruntând adversități și

obstacole au reușit să străbată neatinse până aici, cât și cele născute mai târziu („copii“ veniți pe lume la un timp când cei care-i doriseră nu-i mai așteptau) găsesc în sufletul omului matur un teren nu numai tot atât de propice precum cel pe care-l oferă tinerețea, dar adesea chiar mai primitiv și mai fecund.

Totuși, cu deosebire favorabilă amicitiei e de bună seamă bătrânețea. Abel Bonnard pretinde că adevărata amicitie nici nu se poate concepe decât între oameni care au trecut prin grelele încercări ale vieții și care astfel pot pune în comun tezaurul propriilor lor experiențe. Constatarea aceasta e fără îndoială exagerată; dar e foarte adevărat că experiența câștigată în decursul anilor, echilibrul realizat în fazele mai înaintate ale existenței, atât în domeniul vieții spirituale cât și în al celei afective, ajută mult dezvoltarea amicitțiilor profunde și fidele.

Totul, de altfel, contribuie la rezultatul acesta.

Omul care a atins o vârstă înaintată se simte în general tot mai străin de mediul în care trăiește; procesul generațiilor stabilește, adesea, între acest mediu și el însuși deosebiri profunde, incompatibilități grave, în orice caz neînțelegeri serioase. Solitudinea bătrâneții nu e astfel numai semn de înțelepciune, dar și refugiu. Uneori e amară, fiindcă e făcută din dureri, decepții și resentimente; alteori e senină și calmă, fiindcă cel care o gustă a ajuns să se înalțe deasupra mizeriilor vieții și să le stăpânească. În toate cazurile, bătrânețea caută prietenia nu atât ca pe o consolare, cât din trebuință lăuntrică, întocmai ca și tinerețea. Căci e de remarcant că, prietenia implicând o viață interioară intensă și bogată, nici o epocă nu îndeplinește mai bine

această condiție decât prima tinerețe, de o parte, și toamna existenței, de alta.

Apoi, activitatea sa cotidiană fiind în general mai redusă, bătrânețea dispune de mai mult timp, ceea ce în ordinea aceasta nu înseamnă puțin lucru. Căci prietenia trebuie cultivată; ea cere atenție continuă, contact strâns – sufletesc și spiritual.

Amiciția oamenilor bătrâni e calmă, profundă, uneori gravă, întotdeauna însă afectuoasă și îngăduitoare. Printre puținele surse de bucurie ale vârstei, e poate cea mai clară și mai prețioasă; căci farmecul său compensează toate pierderile încercate prin trecerea anilor. Ea nu e prea idealistă, pentru că privește mai mult în urmă decât înainte; dar nici realismul nu formează o trăsură dominantă a caracterului său, întrucât în această perioadă preocupările omului au în vedere tot mai puțin bunurile temporale ale vieții. Astfel, conversațiile amicale între bătrâni se mențin în genere la un nivel ridicat și nu lasă loc decât prea rar acelor diversiuni superficiale și trecătoare care, fără a tulbura în fond legăturile dintre cei în cauză, lasă totuși să treacă peste ele unele umbre ușoare.

Vorbind despre amiciția la bătrânețe, am înțeles de bună seamă să mă raportez la amicițiile între contemporani, între persoane de aceeași vârstă, având deci prin aceasta mai multe puncte comune în felul de a privi viața, în principiile după care se conduc, în gusturile și în preferințele lor.

Dar un bătrân poate foarte bine lega prietenie cu o persoană de altă vârstă, cu un tânăr, de pildă. Când lucrul acesta se întâmplă, legăturile pe care le creează dobândesc un caracter aparte. Ele devin cu atât mai puternice, cu cât deosebirea de vârstă nu

mai contează decât ca o condiție accidentală și secundară, iar cordialitatea lor e cu atât mai profundă și de o calitate mai aleasă, cu cât tocmai deosebirea aceasta înlătură excesul de familiaritate și întreține o atmosferă caldă, egală. Un asemenea exemplu l-ar oferi amicitia dintre Cicero și Brutus, care, cel puțin în ce-l privește pe primul, apare ca un model de afecțiune și de îngăduință.

Atât de puternică e, pentru cei ce se găsesc la o vârstă înaintată, trebuința de a avea prieteni, încât ori de câte ori, fie din lipsă de aptitudine sau de vocație, fie din cauze exterioare, ea nu poate fi satisfăcută în condițiile pe care le-ar merita, ei acceptă orice fel de raporturi amicale, oricât de mediocre, numai pentru a nu se lipsi de afecțiune și de intimitate.

Caracterul amicitiei mai poate varia după mediu și după condițiile exterioare. Am făcut despre lucrul acesta câteva observații puțin mai înainte, acolo unde am încercat să determin elementele esențiale ale amicitiei.

Vorbind astfel despre corespondența dintre amicitie și virtute, în sensul în care o vedea și o înțelegea Antichitatea, am afirmat că în cercurile în care inteligența conduce voința și înfrânează pasiunile, unde oamenii dovedesc mai multă sensibilitate morală, mai multă demnitate, mai multă independență, mai mult idealism, șansele amicitiei sunt întotdeauna mai mari. Șansele ei de a se dezvolta în condiții fericite și la niveluri înalte. „Natura ne-a dat amicitia pentru a sprijini virtutea“, spune Cicero. Când cultura își asociază amicitia, aceasta ia forme alese și superioare, pretind moraliștii contemporani – Abel Bonnard, de pildă.

Rezultă din toate acestea că mediul în care domină inteligența și cultura e unul dintre cele mai convenabile amicitiei pure, cu toate că, uneori, reflectând în ea preocupările lui specifice, mediul imprimă în mod necesar amicitiei pe care o întreține un caracter mai mult intelectual. Am putea cita în privința aceasta (cum o face Faguet) cazul legăturii dintre Renan și Berthelot ca pe un model de asemenea amicitie „pur intelectuală și aproape deloc familiară”, dacă n-am cunoaște felul cum Renan concepe amicitia în general și rezervele pe care le-a manifestat întotdeauna față de ea.

Lumea mondenă, „saloanele”, amestec de elemente eterogene – aristocrație socială, elită intelectuală, savanți, artiști, snobi – formează la rândul său, dimpotrivă, un mediu nu prea favorabil amicitiei; căci prin exigențele lor absorbante, relațiile pe care le întreține satisfac adesea prin ele însele trebuința de a avea prieteni, fără a crea totuși o incompatibilitate profundă între ele și amicitia adevărată. Unele dintre relațiile acestea pot lua caracterul de amicitii superficiale, chiar de amicitii comune, dacă se adâncesc prin trecerea timpului și prin efectul obișnuinței. În prima sa tinerețe, Marcel Proust a manifestat o adevărată pasiune pentru mediul acesta, pe care-l aprecia ca pe cel mai select și mai bogat al întregii societăți franceze și care i-a procurat cea mai mare parte din materialul operei sale.

Tot așa de puțin convenabilă e societatea oamenilor de afaceri, deși comunitatea intereselor nu exclude armonia sentimentelor de simpatie, de stimă și nimic nu-i împiedică pe doi asociați să fie în același timp și doi prieteni.

Când exercițiul unei profesii sau al unei ocupații importante pune în contact mai multe persoane pe o lungă durată de timp, contactul acesta poate naște amicitii serioase. Cu alte cuvinte, mediul profesional e un mediu favorabil amicitiei – bineînțeles, când nu întreține competiții și rivalități. În armată, bunăoară, spiritul de camaraderie e foarte dezvoltat; și de la camaraderie la amicitie distanța nu e mare. Breasla avocaților se caracterizează de asemenea prin bunele raporturi și prin concordia ce domnesc între membrii săi. Dar exercițiul multor profesii provoacă gelozie, rivalități, disensiuni... În lumea medicală, de pildă, între scriitori, între artiști, în sânul unor categorii de funcționari, armonia nu constituie întotdeauna regula.

În tot cazul, mai puțin decât în lumea oamenilor simpli – muncitori, meseriași, mici slujbași, țărani –, unde, în forma corespunzătoare mediului, prietenia se dezvoltă în mod obișnuit tot așa de bine ca și în cercurile burgheze sau într-ale intelectualilor. Încercați numai să deslușiți sufletul unui Adrian Zografi, al unui Codin, al unui Mihail...

VII. ARTA AMICIȚIEI

Unii vorbesc de o artă a amicitiei. M-am întrebat adesea: nu cumva cei care pretind aceasta forțează sensul cuvintelor? Cum ar putea fi vorba de artă într-un domeniu în care totul se bazează pe afecțiune, pe încredere, pe spontaneitate? Iată însă că, nu de mult, într-o încercare de a demonstra existența unei arte de a iubi, André Maurois amintește cuvintele lui Bacon: „Ars est homo additus naturae” („Spiritul inventiv al omului adăugat la ceea ce a creat natura”). În sensul acesta, poate, nu mai e atât de riscant să vorbim despre o artă a amicitiei... „Miracolul iubirii umane, spune Maurois, e că dintr-un instinct atât de simplu a reușit să se

transforme într-unul din sentimentele cele mai complexe și mai delicate." Acesta nu e însă oare și miracolul amicitiei, care dintr-o simplă pornire primară, a reușit să devină una dintre cele mai nobile și mai pure pasiuni?

Oricum, ceea ce rămâne sigur dintre toate e faptul că amicitia are preceptele ei, normele ei, legile ei; precepte, norme, legi pe care nu ne e permis să le ignorăm, chiar dacă cele mai multe se impun de la sine, prin natura și prin forța lor.

După ce norme, bunăoară, trebuie să ne alegem prietenii? Chestiune gravă, care trece înaintea tuturor celorlalte. Dar oare în realitate prietenii se aleg? Și dacă da, cât de liberă e alegerea aceasta? Și ce anume o poate influența?

La originea oricărei prietenii găsim hazardul, coincidența, ocazia. Trebuie, în mod natural, ca împrejurările să ne aducă în fața celui pe care sufletul nostru îl caută mai de mult și pe care-l așteaptă cu încredere, pentru ca să ne găsim astfel în situația de a lua o hotărâre și de a desăvârși alegerea. Ocazia aceasta poate fi o simplă întâlnire, o conversație întâmplătoare, o călătorie, sau faptul de a fi suferit împreună, de a fi înfruntat împreună o mare primejdie, de a fi desfășurat în bună înțelegere o activitate comună. Sentimentul inițial, la rândul său, poate fi de simpatie, încredere, admirație, recunoștință. În orice caz, amicitia nu se naște fulgerător, ca iubirea-pasiune; nici nu se stabilește printr-un acord de voință, ca un pact, căci angajamentele și asigurările care se fac uneori la debutul unei prietenii („Vrei să fim prieteni?", „Hai să fim prieteni") nu vin decât să confirme un acord sufletesc deja stabilit. În general, procesul formării lui e destul de lent. Timpul,

contactul, obișnuința sunt factori hotărâtori și de o importanță superioară voinței, ca și, mai ales, celelalte împrejurări exterioare care concură la desăvârșirea sau la desfacerea unui asemenea acord.

Vizitam o dată muzeele Florenței când, în acea incomparabilă capelă a Medicilor, opera lui Buonarroti, m-am găsit alături de un vizitator francez, pe care cu o zi înainte îl mai întâlnisem în Piazzale Michel Angiolo și la San Miniato. Mi-a surâs, salutându-mă cu o ușoară înclinare a capului, și timp de un sfert de oră, în fața nobilelor figuri ale lui Iulian al II-lea și Lorenzo („Il pensieroso”) și ale acelor geniale simboluri care sunt „Noaptea”, „Ziua”, „Aurora” și „Crepusculul”, am vorbit despre tot ce făcea acolo obiectul admirației noastre comune, al entuziasmului nostru cald. Două săptămâni mai târziu, întâmplarea a făcut să ne întâlnim din nou, de astă dată la Bellagio, pe lacul Como. Ne-am strâns mâna cu bucurie, ca și cum ne-am fi cunoscut de ani îndelungați. Locuind la același hotel și venind zilnic în contact, am vizitat apoi împrejurimile, vilele pline de bogății de artă, cu parcurile lor încântătoare. Plimbările acestea ne-au dat ocazia de a ne cunoaște, de a constata tot ce era asemănător sau comun în gândurile, în principiile, în gusturile noastre și de a întări atracția pe care am resimțit-o unul pentru altul de la primele întâlniri. Ne-am despărțit cu angajamentul de a ne scrie și de a ne revedea; într-adevăr, câtva timp am întreținut o corespondență cordială, care forma începutul unei amiciții durabile. Curând însă, marele război, cu tulburările lui adânci, a întrerupt toate legăturile acestea pentru totdeauna.

Dar la naturile afectuoase, pentru care amicitia e o trebuință adâncă, asemenea lucruri nu cer întotdeauna o desfășurare de prea lungă durată. Ca și în dragoste, prima întâlnire poate fi uneori revelatoare, iar efectul ei, aproape imediat.

„Vezi tu, piciule (îi spune Codin lui Adrian Zografi la prima întâlnire și în urma refuzului acestuia de a primi plata serviciului pe care i-l făcuse), vezi tu, ești primul copil pe care l-am auzit spunând că cel care a făcut cuiva o îndatorire nu trebuie să primească bani. Ferice de mama care te-a născut și care te-a învățat lucruri atât de frumoase! Aici la noi, lucrurile se petrec tocmai de-a-ndoaselea: când cineva întinde altuia un ban, acesta îi cere doi. Și vasăzică suntem vecini?... Un băiat așa de subțire ca tine... Zici că te cheamă Adrian? Ei bine, Adrian, vrei tu să fim prieteni?”

Alegerea prietenilor nu e deci întotdeauna (la drept vorbind, nu e niciodată) rezultatul unei deliberări clare. Ea ne apare mai curând ca un proces intim, a cărui desfășurare depinde mai mult de îndemnuri ascunse, de afinități nedeslușite, decât de rațiune. La modul lucid și atent ea n-are loc, în general, decât după ce prietenia a luat naștere, cu deosebire în fazele ei mai puțin înaintate, fie ca o hotărâre de confirmare, când armonia sufletească și-a făcut probele, fie ca una de dezaprobare, când acordul s-a dovedit imposibil sau greu de realizat. Dar liberă sau intuitivă, alegerea aceasta rămâne un lucru destul de delicat. Prietenia cere calități atât de rare! Și atâtea garanții... Nu ne putem încredința oricui; nu putem oferi inima noastră primului venit. Prietenul pe care l-am ales trebuie să răspundă aspirațiilor noastre morale, imaginii ideale pe

care ne-am făcut-o despre el, imagine în care am vrea să ne recunoaștem pe noi înșine, în bine, sau așa cum ne-ar plăcea să fim. Prietenia se bazează pe iubire, pe încredere, pe stimă. Ce fel de prieten ar fi cel pe care, de la început, nu l-am vedea demn de iubirea, de încrederea, de stima noastră? Prietenia înseamnă armonie. Ce fel de prieten poate fi cel care, prin caracterul, prin concepțiile, prin gusturile sale, nu s-ar putea niciodată pune de acord cu noi? Prietenia e privită ca una dintre cele mai nobile pasiuni; cei care o cultivă se înalță, prin chiar faptul acesta, deasupra nivelului comun al existenței. Ce fel de prieten e cel care, prin ideile, prin conduita sa, ne-ar sili la o viață mediocră și lipsită de orizont?

În privința alegerii, cu deosebire, e bine să nu ne arătăm prea grăbiți, nici prea încrezători. Sunt oameni care ne atrag prin unele însușiri deosebite, dar curând ne dezamăgesc prin defecte pe care nu le-am fi putut bănuî. Să ne ferim mai ales de aceia care nu prețuiesc munca. Sfatul vine de la Nietzsche. Leneșul are prea mult timp liber pentru a-l putea folosi bine. Să ne ferim de oamenii superficiali. Ei nu pot înțelege, decât anevoie, ceea ce face deopotrivă farmecul și gravitatea amicitiei. Să ne ferim de taciturni și de mizantropi. Dacă răul lor nu e accidental, trecător și remediabil, el e total incompatibil cu amicitia, care cere o inimă deschisă și o comunicativitate sufletească deplină.

Între amici trebuie să domnească egalitatea. De aceea nu trebuie să căutăm tovărășia persoanelor de care ne separă fie cultura intelectuală, fie educația, fie diferențele sociale, fie unele distincții ierarhice. Dar norma aceasta are numeroase excepții.

Nici o deosebire de acest fel nu exclude unele afinități puternice. Astfel, comunitatea culturii, a înțelepciunii, a virtuții explică îndeajuns de ce Antichitatea, așa de solid stratificată, a cunoscut cazuri de amicitie între unele personaje de înaltă situație socială și propriii lor sclavi. Pentru timpurile de astăzi, asemenea lucruri nu mai pot surprinde. Cu cât mediul social e mai echilibrat și mai omogen, cu atât diferența de condiții personale și de clasă socială contează, din acest punct de vedere, mai puțin. De altfel, afecțiunea poate opera singură minunea apropierii; și când e ajutată de stimă, de admirație sau alte sentimente de acest fel, cu atât mai ușor încă.

I se atribuie lui Bias maxima următoare: „Pe prieten să-l iubești ca și cum într-o zi ar trebui să-ți devină dușman.” Reproducând-o, Cicero contestă că ea a putut ieși cândva din mintea unuia dintre cei șapte înțelepți, și încă tocmai a aceluia care, pentru însușirile sale alese și pentru spiritul său îngăduitor și drept, își câștigase între contemporani supranumele de „amicul justiției”. Într-adevăr, e împotriva legilor naturale ale amicitiei ca cineva să-și închiuipe că acela pe care și l-a ales drept tovarăș și prieten ar putea să-i devină cândva dușman. Și apoi, e posibil ca cineva să-și regleze intensitatea iubirii după calcule de prudență și de prevedere, așa cum ar regla energia electrică sau căldura unui interior după trebuințele cotidiene? Amiciția nu se poate lipsi de iubire. Căldura acesteia e pentru ea o condiție de viață. Căci iubirea susține încrederea și dezvoltă devotamentul, adică întreține prietenia însăși în ceea ce are mai înalt și mai nobil.

Trăsătura ce caracterizează raporturile dintre prieteni e intimitatea în care ele se desfășoară și mai ales nevoia de intimitate pe care o satisfac. Totuși, intimitatea diferă aici de cea pe care o întreține viața familială; e poate mai puțin strânsă și uneori chiar mai puțin vizibilă, pentru că nu intervine în amănuntele cotidiene ale existenței, în mizeriile ei, și pentru că se manifestă cu mai multă discreție. În schimb, are un aspect mai atrăgător și o esență superioară, deoarece exprimă într-o formă aleasă tendința naturală a omenirii civilizate de a lărgi sfera emoțională a vieții și de a mări coeziunea sentimentală între oameni. Când Faguet spune că „intimitatea vestejește amicitia” și că „o poate chiar ucide”, el se referă desigur la excesul de intimitate, care într-adevăr, în domeniul acesta, e întotdeauna o eroare și un pericol.

Intimitatea conduce la confidență. Lucrurile pe care pentru nimic în lume nu le-am dezvălui nimănu-i, dar pe care nici nu le putem ține închise în noi – remușcări, temeri, decepții, îndrăzneii, visuri, iluzii – nu pot rămâne secrete pentru prietenul nostru. Cuvântul de înțelegere, de aprobare, de mângâiere, de îndemn pe care-l așteptăm din parte-i în asemenea caz ne aduce nu numai ușurarea sufletului și consolarea sau aprobarea de care avem nevoie, dar în același timp plăcerea de a fi dovedit, provocându-l, încrederea pusă în el și toată prețuirea noastră. Cu privire la lucrurile înfățișate, Faguet citează reflecția aceasta, tot atât de exactă pe cât de spirituală, a d-nei Barratin: „Amorul e orb, amicitia închide ochii.” Dar nu trebuie să exagerăm. Un prieten adevărat nu „închide ochii” decât acolo unde știe că poate face acest lucru fără a încălca legile morale de care trebuie să asculte.

Intimitatea reclamă de altfel un contact spiritual și material continuu. Contactul acesta reprezintă una dintre condițiile care o fac să dureze și să se dezvolte. Chiar separați, amicii continuă a cultiva raporturile lor afectuoase, fie revăzându-se cât mai des, fie scriindu-și, fie în alt mod. Nu se cuvine să uităm însă în ce măsură temporalul participă la cele spirituale și cât de adevărată e zicătoarea populară: „Ochii care nu se văd se uită.”

Una dintre binefacerile amicitiei e plăcerea de a conversa, de a-și împărtăși opiniile și impresiile, de a cerceta împreună lucrurile care fac obiectul preocupărilor comune. Activitatea aceasta o întâlnim în toate cercurile, mai mult sau mai puțin omogene. E o manifestare comună a sentimentului social. După împrejurări, după temperamente, după obiectul controversii, ea poate lua formele cele mai diverse. Nimic mai atrăgător însă decât dezbaterile dintre prieteni, care, în cele mai accentuate divergențe, reușesc să păstreze, în general, măsura, cuviința, moderația cerute de cordialitatea sentimentelor lor. Cel care-l contrazice pe amicul său în cursul unei asemenea dispute, combătându-i părerea, nu poate fi acuzat că ar fi încălcat datoriile pe care i le impun regulile amicitiei. Mai curând ar merita să fie blamat dacă l-ar aproba fără convingere și fără motive acceptabile. Căci o asemenea atitudine ar fi nu numai lipsită de condescendență, dar până la un punct chiar ofensatoare. Regula în această privință nu o pot reprezenta decât sinceritatea și respectul adevărului, manifestate cu bunăvoință, căci prietenii discută pentru plăcerea de a fi împreună și de a stabili noi acorduri spirituale, nu pentru a se înfrunta.

Nu există amicitie fără încredere, nici încredere fără stimă. Sentimentele acestea le manifestăm deseori față de persoane cu care nu ne găsim în relații prea strânse, uneori chiar față de persoane cu care n-avem nici o legătură directă.

În amicitie însă, ele iau o formă diferită, iar existența lor constituie un adevărat imperativ moral. Cât despre caracterul și spiritul lor, nimic nu le-ar putea defini mai bine decât maxima lui La Rochefoucauld, pe care am mai citat-o o dată, puțin mai sus: „Il est plus honteux de se défier de ses amis que d'en être trompé.”

Amiciția nu e numai comuniune spirituală. Viața are tot felul de exigențe și mizeriile ei materiale pun adesea la încercare legăturile dintre prieteni. Schimbul de idei nu exclude schimbul de servicii, iar ajutorul material poate interveni adesea pentru a desăvârși binefacerile relațiilor amicale. Suntem datori să-i ajutăm pe prietenii noștri, nu numai dezinteresat și fără nici un fel de rezerve, dar înainte chiar ca ei să ne fi cerut concursul și cu atât zel și atâta discreție încât actele noastre să pară cât mai naturale și mai simple. Dacă memoria ar sta la comanda voinței noastre, ar trebui să-i cerem să ignore nu numai serviciile pe care le-am adus prietenilor noștri, dar și pe cele de care am beneficiat din partea lor. Căci nimic nu înalță mai mult relațiile dintre prieteni decât lipsa interesului material. Dar cu privire la lucrurile acestea, Cicero proclamă că prima lege a amicitiei e de a nu cere și a nu acorda servicii rușinoase (*res turpes*). Căci dacă în amicitie virtutea e înțelegătoare și plină de bunăvoință, ea trebuie să aibă totuși rolul de călăuză. Susținând ideile acestea, marele jurisconsult nu se

expunea deloc să fie acuzat de inconsecvență. Când, numit proconsul al Ciliciei și intrat în noua sa demnitate, Cicero luă cunoștință de exploatarea sistematică organizată de câțiva privilegiați prin constrângeri inumane, în dauna provinciei, și se văzu astfel nevoit să recurgă la măsuri aspre și energice, el descoperi cu uimire că unul dintre odioșii profitori era însuși amicul său Brutus – amicul Brutus despre care nu cu mult înainte spusese într-o scrisoare adresată lui Atticus: „E primul în rândul celor tineri; curând, sunt convins, va fi primul între toți concetățenii săi...” Pasiunea pe care Cicero a pus-o în măsurile de epurare se poate deduce din cuvintele adresate fratelui său Quintus: „Provinciile nu trebuie guvernate în interesul exclusiv al Romei, ci în propriul lor interes și în așa fel încât să se bucure de cât mai multă liniște și fericire.” Idee nouă, generoasă, demnă de numele celui care o exprimă; nouă și generoasă – vai! – nu numai pentru timpurile acelea tulburi și agitate, dar pentru atâtea altele de atunci încoace. Brutus nu putu obține bunăvoința lui Cicero care, la insistențele amicului lor comun Atticus, răspunse hotărât: „Îmi pare rău că nu-l pot ajuta; îmi pare încă mai rău că-l găsesc, în împrejurarea aceasta, așa de departe de părerea pe care mi-o făcusem despre el!” Amiciția nu putea vorbi cu mai multă amărăciune și cu mai fermă demnitate.

Arta amiciției cuprinde încă mii de alte lucruri – norme, precauții, măsuri de conservare și de prevedere – pe care inteligența, necesitatea, instinctul le descoperă la fiecare ocazie fără dificultate. Ele introduc în relațiile dintre amici politețea, tactul,

cuviința, bunăvoința, discreția, indulgența, veghind fără preget la conservarea acestui bun prețios pe care, odată pierdut, nimic nu-l mai poate înlocui.

Căci, după cum spune Young, în poemul despre care am mai pomenit: „Dacă e greu de câștigat, amicitia e cel puțin tot atât de greu de conservat. Nimic mai delicat decât ea; și nimic mai sensibil. Cele mai ușoare atingeri o pot pune în pericol de moarte. Tăcerea o ofensează; neîncrederea o rănește...” Principalul e deci alegerea: „Nu toți cei care vin spre tine cu surâsul pe buze îți aduc inima lor întreagă. Aparențele pot înșela. Păzește-te de germenii corupției ascunse. Privește, cercetează, cântărește și nu te grăbi înainte de a hotărî. Dar, o dată ce ai ales, alungă orice îndoială. Căci e nebunie să-ți dai inima și să ți-o ceri înapoi, să iei o hotărâre și apoi să te reîntorci la nehotărâre. Alegerea unui prieten e pe viață, după ce l-ai ales. Iar încrederea profundă pe care o aduce cu sine îl onorează mai mult pe cel ce o acordă decât pe cel către care se-ndreaptă. Ea are de bună seamă riscurile ei; dar ce importă riscurile acestea, câtă vreme e vorba de un bun care, oricât ar costa, nu se poate spune c-a fost plătit prea scump?”

De ce atunci atâtea amicitii mor înainte de a fi dat tot ce am putea aștepta de la ele? Pentru că nu toate reușesc să atingă gradul de perfecțiune morală cerut de funcția și destinația sa. Apoi, cele mai multe dintre amicitiiile comune sunt simple legături superficiale, întâmplătoare, ocazionale, deci în mod fatal efemere: „Accointances et familiarités nouées par quelque occasion” – cum spunea așa de fermecător și de pitoresc marele Montaigne. Ba mai mult decât atât, unele nici nu sunt decât simple iluzii

afective, umbre înșelătoare, pe care le luăm drept prietenii reale. Uneori, în fine, amicitii reale și profunde, între oameni cu mult mai presus de medie, se destramă, se pierd, se sting, fie din pricina unor incompatibilități sufletești rămase la început în umbră, fie din cauze străine și accidentale – despre care vom avea ocazia de a vorbi ceva mai departe.

Dar când amicitia e clară și profundă, când ea reușește să realizeze acea fuziune a sufletelor pe care nici o adversitate n-o mai poate atinge, însăși moartea nu mai are nici o putere asupra ei. Căci, lăsând în urmă-i amintirea celui dispărut, ea dă consacrarea supremă lucrurilor care au fost și consolidează în sufletul stingher iubirea și fidelitatea, reduse la substanța lor pură.

VIII. DUȘMANII AMICIȚIEI

Iată și câteva dintre dificultățile și pericolele pe care amiciția le poate uneori întâmpina în calea ei.

În primul rând, cele care se ivesc chiar de la început și care întârzie, împiedică sau zădărnicesc stabilirea acordului deplin, cum ar fi inaptitudinea sufltească și nepotrivirile de temperament.

Am mai spus-o: nu oricine e făcut pentru prietenie. Dorința de a avea prieteni și bunăvoința de a-i păstra nu ajung pentru a crea acea atmosferă ideală de intimitate și concordie care face farmecul prieteniei. Un egoist ireductibil, bunăoară, nu poate niciodată deveni un bun prieten. Nici un orgolios sau un irascibil, sau un om capricios ori schim-

bător, sau unul care nu poate suferi să fie contrazis în părerile și afirmațiile sale. Doar dacă amicitia însăși, prin acțiunea sa binefăcătoare, reușește să aducă în toate acestea o schimbare în bine, lucru posibil, desigur, în situațiile în care viciile și defectele respective provin mai mult din anumite deprinderi rele, un mediu stricat, o educație greșită, decât din fondul sufletesc însuși și din dispozițiile naturale.

Când inaptitudinea se manifestă în prima fază a noilor raporturi – faza încercării și a dibuirilor, uneori a entuziasmului – ea împiedică adesea ca prietenia însăși să se mai nască, să se afirme, să se dezvolte. Dar câteodată rezistența pe care o opune legilor naturale ale amicitiei intervine mult mai târziu, și nu numai pentru cele câteva cauze pe care le-am luat ca exemplu, ci pentru multe altele, dintre care unele destul de obscure, stranii și de neînțeles. Când un asemenea lucru se întâmplă mai târziu, oricât de târziu, prietenia e întotdeauna în pericol. Bunăoară, în celebrul caz Wagner-Nietzsche, a cărui istorie tristă, după relatările biografiilor și în particular ale doamnei Förster-Nietzsche, ar fi, în puține cuvinte, aceasta:

Admirator al clasicilor timpului său – Mozart, Haydn, Beethoven, Bach –, Nietzsche nu l-a apreciat pe Wagner decât relativ târziu. Prima operă a acestuia care a reușit să-l entuziasmeze a fost *Tristan și Isolda*. Intimitatea dintre filozof și marele compozitor datează cam de la 1869. „Timp de câțiva ani, spune el referindu-se la acea epocă, am trăit laolaltă într-o comuniune deplină, atât în lucrurile mari, cât și în cele mici; încrederea noastră reciprocă era fără margini.” Sentimentele față de persoana și opera

marelui său amic sporesc mereu în intensitate. Câteva ani mai târziu, el spune într-o scrisoare către un prieten: „Nici nu-ți închipui ce puternică și ce strânsă e intimitatea noastră și până la ce punct toate planurile noastre concordă între ele...“ Iar în 1876, puțin înainte de a lua parte, la Bayreuth, la repetițiile *Tetralogiei*, el publică cea de a patra sa *Inactuală*, intitulată *Richard Wagner la Bayreuth*, în care face una dintre cele mai profunde și mai calde analize ale marii opere „de reformare“. Atitudinea sa în această epocă atinge paroxismul. El scrie: „Geniul dramatic al lui Wagner, ajuns la cea mai înaltă expresie, la deplina lui maturitate, se înfățișează ca un tot desăvârșit. Wagner e artistul cu adevărat liber, care gândește simultan în toate ramurile particulare ale artei sale; e mediatorul care leagă între ele două lumi în aparență diferite, poezia și muzica; el restaurează, în acte, unitatea facultății noastre artistice...“ Și totuși, câteva săptămâni mai târziu, neașteptat, Nietzsche devine alt om. Entuziasmul său face loc unei dezamăgiri profunde. Din afecțiunea, din intimitatea, din acordul, din admirația celor doi prieteni nu mai rămăsese nimic vizibil. Iar la câțva timp după aceasta, ruptura devenise completă. Nemaiputând ascunde sentimentele și decepția sa, Nietzsche le scoate, în fine, la lumină în *Lucruri actuale*, unde-și exprimă public ideile și noua sa orientare, fără a pronunța totuși numele lui Wagner. Iritarea acestuia, resentimentele filozofului, imputările și incriminările reciproce au creat fatal ireparabilul. Wagner a continuat să se considere victima unui act de ingraturitudine și de trădare; Nietzsche, la rândul său, a făcut să apară, unul după celălalt, pasionatele, răsunătoare sale pam-

flete: *Cazul Wagner și Nietzsche contra Wagner*. Schimbarea aceasta n-a fost niciodată bine explicată și nici n-ar putea fi. Căci ea nu se prezintă numai ca un reviriment de opinii sau ca repararea unei erori de orientare, ci ca o schimbare totală de atitudine, având sensul unei adevărate inconsecvențe morale. E foarte probabil, după cum observă Lichtenberger, că, la început, Nietzsche a fost fascinat de opera lui Wagner, așa cum făcuse o pasiune pentru aceea a lui Schopenhauer; apoi admirația, iubirea și respectul său au trecut de la operă la om. Că el i-a iubit, și pe unul și pe celălalt, ca oameni și ca genii, independent de opera lor și evitând cu grijă orice act susceptibil de a tulbura profunda amicitie care-l lega de ei, în particular orice aprecieri critice. De fapt, vorbind despre Schopenhauer, el n-a făcut numai portretul acestuia, ci a construit imaginea filozofului tragic după propriul său ideal. Făcând mai târziu portretul lui Wagner, el iarăși n-a ținut seama de realitatea obiectivă, ci a urmat visul său interior. A venit însă un moment când și-a dat seama cât de departe erau amândoi de idealul pe care și-l făcuse despre ei și despre opera lor, când a înțeles că tăcerea sa prelungită ar fi devenit o gravă lipsă de sinceritate față de sine însuși. Ceea ce confirmă opinia aceasta a lui Lichtenberger ar fi observațiile și reflecțiile pe care Nietzsche le face gândindu-se la fostul său dascăl, Schopenhauer: „Dintru-ntâi credem într-un filozof oarecare. Apoi ne gândim așa: dacă totuși cumva el se înșală în felul cum își demonstrează afirmațiile, aceasta n-are nici o importanță; afirmațiile lui rămân oricum exacte. Mai târziu conchidem: la urma urmei, luate în ele însele, afirmațiile maes-

trului ne sunt indiferente; ceea ce ne interesează e un lucru care valorează cât o mie de sisteme: e spiritul, e natura celui de la care ne vin acele afirmații. Ca îndrumător al altora, se poate întâmpla ca el să n-aibă deloc dreptate: personalitatea lui va continua însă de a avea dreptate mereu. Și asta e tot ce ne interesează. În orice filozof este ceva care nu poate fi găsit în nici o filozofie, deși e cauza celor mai multe filozofii: geniul." Totuși multe lucruri, multe contradicții și multe exagerări în conduita lui Nietzsche față de Wagner rămân neexplicate și neînțelese. Ca și durerea profundă pe care și unul, și altul au resimțit-o de pe urma acestor lucruri; ca și afecțiunea și stima pe care, chiar după ruptură, n-au încetat a le nutri în inima lor unul pentru celălalt. O probă sigură în ce-l privește pe Nietzsche o oferă următoarele cugetări, impresionante atât prin noblețea sentimentelor, cât și prin frumusețea formei: „Am fost amici și am devenit străini unul altuia. E așa; ar fi zadarnic s-ascundem acest lucru ca și cum ne-am rușina de el. Suntem două nave plutitoare, fiecare cu drumul și destinația sa. E natural să ne-ntâlnim și să ne bucurăm împreună, cum ni s-a și întâmplat! Ambele nave se găseau atunci în același port, așa de calme în bătaia soarelui, încât păreau că-și atinseseră ținta și că nici n-au mai avut cândva altă țintă. Apoi, fatalitatea misiunilor noastre ne-a scos din nou în larg și ne-a mânat, despărțindu-ne, înspre alte mări și ținuturi. De acum înainte, poate nu ne vom mai vedea niciodată; poate ne vom întâlni totuși, dar fără a ne mai recunoaște, până-ntr-atât ne vor fi schimbat înfățișarea și marea, și soarele! Era fatal. Trebuia să devenim străini unul altuia: legea

noastră supremă cerea asta. De aici datoria pentru fiecare din noi de a ne menține mereu demn de respectul celui alt și de a privi trecuta noastră amiciție ca pe un lucru sacru. Există fără îndoială undeva o curbă imensă, orbita unei stele, înăuntrul căreia drumurile și destinele noastre, atât de deosebite, formează scurte segmente. Să ne-nălțăm până la ideea aceasta! Dar viața noastră e prea scurtă și vederea noastră prea mărginită pentru ca între noi să putem fi altceva decât prieteni în sensul acestei posibilități sublime. Să credem deci în amiciția noastră stelară, chiar dacă soarta cere ca pe pământ să nu putem fi decât dușmani!”

Am insistat cu intenție asupra cazului Nietzsche-Wagner (care, de altfel, merita oricum prin importanța lui atenția aceasta), pentru a pune în evidență cât de diverse, de misterioase și de obscure sunt motivele din care se nasc crizele amiciției și, în general, crizele grave ale vieții noastre afective; dar și pentru a sublinia adevărul că, dacă o iubire puternică se poate preface uneori în ură profundă, o amiciție adevărată nu poate lăsa, după o desfacere fortuită, decât părerea de rău, tristețea și melancolia.

Un caz rar, unic poate, ilustrând o asemenea inaptitudine, nu de natură morală sau psihică însă, ci pur intelectuală, conceptuală, e acela al lui Ernest Renan. Iată cum îl prezintă Renan însuși, în *Souvenirs d'Enfance et de Jeunesse*:

„...Le-a trebuit multă bunăvoință prietenilor mei pentru a-mi ierta rezerva și răceala pe care le-am manifestat adesea față de dânsii. La Seminar ni se recomandase întotdeauna să evităm «amicițiile particulare». Asemenea amiciții, ni se spunea, sunt un adevărat furt în prejudiciul comunității. Regula

aceasta mi-a rămas profund întipărită în minte. În general, n-am încurajat amicitia decât prea firav. Am făcut foarte puțin lucru pentru prietenii mei și ei înșiși au făcut foarte puțin pentru mine. Una din ideile pe care am stăruit mult s-o fac să răzbată e și aceasta: că amicitia, așa cum e îndeobște înțeleasă, e o injustiție, o eroare, care ne face să nu vedem decât calitățile unui singur om și ne împiedică de a le vedea pe ale altora, mai demni poate de simpatia noastră. Ca și vechii mei îndrumători de la Seminar, de multe ori îmi spun deci că amicitia e un furt din bunurile aparținând societății umane și că, într-o lume altfel organizată, superioară acesteia, amicitia va trebui să dispară cu totul. Ori de câte ori mi se întâmplă să întâlnesc oameni strâns legați între ei, animați de asemenea afecțiuni particulare, mă simt pornit împotriva lor și îi consider ca și cum și-ar fi pierdut cu totul imparțialitatea și libertatea de judecată. Asemenea asociații în doi îmi fac impresia unor coterii ale căror obiectivitate în apreciere și libertate în gândire sunt foarte reduse...”

Concepția aceasta ne amintește ideile lui Rousseau („Plus j'aime l'humanité, plus je déteste l'individu”).

Tot în *Souvenirs d'Enfance...* Renan consacră, de altfel, câteva pagini prieteniei sale cu savantul Berthelot. „Amicitia noastră, spune el, a fost ceva analog fenomenului vizual: doi ochi se fixează asupra unuia și aceluiași obiect, dar creierul nu percepe două imagini, ci una singură.” Iar în privința caracterelor distinctive ale acestei prietenii intelectuale: „Nu numai că între noi n-a existat niciodată cea mai mică familiaritate, dar am roși dacă ne-am cere vreodată un serviciu sau chiar un sfat.” Și în fine,

totuși, drept concluzie: „Que tout cela, direz-vous, est peu humain, peu naturel! Sans doute, mais on n'est fort qu'en contrariant la nature.“*

Când e sinceră și profundă, adică reală, amicitia, ca mai toate pasiunile, ne împiedică să vedem clar. De aceea pe amici nu-i judecăm niciodată la fel ca pe ceilalți, ci întotdeauna cu îngăduință și cu părtinire. Căci încă de la început imaginația noastră sentimentală ni i-a creat așa cum i-am dorit sau cum i-am crezut – adică, de multe ori, altfel decât sunt în realitate. În cazurile în care asemenea idealizare se arată lipsită de temei, iluzia durează până într-o zi când o împrejurare neașteptată ne redă luciditatea judecății și ne face să vedem eroarea în care am căzut. Acesta e bunăoară cazul celor care pun convingerile, pasiunile și ambițiile lor politice mai presus de ceea ce datorează amicilor lor; al celor care, favorizați de soartă și ajunși în poziții înalte, încetează de a-i mai trata ca egali pe amicii rămași la condiția lor veche; precum și al altora de același fel – toate scoțând în evidență mediocritatea sau debilitatea morală a celor care se dovedesc incapabili de a susține încrederea investită în ei.

Dar marele dușman al amicitiei, rivalul ei dintotdeauna rămâne iubirea. De multe ori bărbatul care iubește încetează de a mai avea pentru prietenul său atenția binevoitoare pe care i-o arăta mai înainte și nu simte nici o remușcare neglijându-l, ocolindu-l chiar; cel puțin atât timp cât durează faza

* „Susțineți că totul este prea puțin omenesc, prea puțin natural! Fără-ndoială, dar nu poți fi puternic fără să te opui naturii.“

acută a noii sale pasiuni. Căci prin natura ei, iubirea sexuală e o pasiune absorbantă, impetuoasă, exclusivă. Iar acțiunea ei asupra amicitiei nu e, în majoritatea cazurilor, binefăcătoare.

Chiar atunci când o asemenea concurență confuză de sentimente nu se desfășoară în felul acesta, prietenia se poate găsi totuși în pericol din cauza reacțiunii produse în sufletul femeii îndrăgite și a atitudinii pe care ea o adoptă uneori. Nici soția, nici iubita nu pot avea multă simpatie pentru prietenul soțului sau al bărbatului iubit. Și una, și alta înțeleg bine că, acceptându-l, s-ar vedea silite să împartă cu el inima pe care nu doresc s-o stăpânească decât întreagă. Și una, și alta știu că prietenul e un confident și că, față de ele, un confident poate fi oricând un adversar, un rival, un complice. E drept că sunt și femei înțeleghătoare, care-și dau bine seama de faptul că amicitia și iubirea pot trăi în raporturi bune – zonele lor de acțiune fiind cu totul diferite, ca și funcțiunile lor – și care-l acceptă pe prieten în rolul lui, la locul lui... E nevoie să mai amintesc însă că și situația aceasta prezintă riscurile sale, că din ea, precum și din altele, pot rezulta confuzii de sentimente sau conflicte grave? Bunăvoința femeii poate depăși uneori linia trasată de rațiunea morală, după cum susceptibilitatea iritată a bărbatului poate lua alteori drept realitate simple pericole imaginare. Ceea ce dovedește odată mai mult tragicul destin al omului, care, adesea, vede cele mai prețioase bunuri ale existenței sale transformându-se în izvoare de rătăcire și de suferință.

În domeniul acesta, arta și gândirea umană au găsit întotdeauna un imens material de informare, de inspirație și de meditație. De la Homer până la

Guy de Maupassant, de la celebra aventură a regelui Candaul povestită de Herodot și până la istoria *Celor doi gentilomi din Verona*.

Am mai pomenit despre aceasta din urmă, amintind cu acea ocazie că ceea ce dă comediei lui Shakespeare o importanță deosebită (am putea spune, o importanță documentară, în afară și mai presus de cea artistică) e faptul că materialul din care a fost construită e luat dintr-o dramă adevărată: drama intimă a autorului însuși, provocată de lupta dintre iubire și amicitie și de triumful celei din urmă.

Puțini știu că în afară de opera lui dramatică, Shakespeare a lăsat și una poetică. (Mai precis una „pur poetică”, ar trebui să spun, căci poezia formează, fără discuție, deopotrivă o caracteristică distinctivă a celeilalte.) Dacă prima ne ajută să cunoaștem sufletul generos și mare al genialului scriitor, precum și felul lui de a privi și de a concepe lumea, apoi cele peste o sută cincizeci de sonete pe care ni le-a lăsat ne fac să pătrundem în intimitatea existenței sale, în drama lui proprie.

Astfel, dacă așezăm sonetele acestea în ordinea în care trebuie să fi fost scrise, așa cum au încercat unii s-o facă – bunăoară François-Victor Hugo în traducerea sa –, sensul lor, continuitatea lor, adevărul trăit pe care-l închid în ele ne apar cu o limpiditate rară. Întâi îl vedem pe Will cântând-o pe iubita lui cu pasiune, cu adorație, cu timiditate, cu discreție. „Lasă-mă să trec nebăgat în seamă, în mulțime, pentru ca să devin o neînsemnată parte din totalul capriciilor tale...” spune el într-unul dintre primele sonete. „Invidiez clapele sonore care culeg sărutul degetelor tale fine – mărturisește altă dată –

în timp ce buzele mele stau în apropierea ta, roșii de nerăbdare..." Sau: „Dacă muzică și poezia se înțeleg între ele ca două surori, aceeași armonie ar trebui să domnească și-ntre noi, căci tu iubești muzica așa cum eu însumi iubesc poezia..." Dar jocul crud al indiferenței și cochetăriei îl face în cele din urmă să iasă din rezerva în care stăruise: „Fii prudentă – izbucnește el; nu mă aduce la disperare, căci simt că înnebunesc și nebunia mă va face să nu te mai cruț..." Și apoi, cu puțină perfidie (meritată, desigur): „Ia seama bine! Nici nu ești atât de frumoasă pentru a-ți putea permite să fii atât de crudă..." Atitudinea aceasta nouă pare să fi dat rezultate mai bune; poetul se simte în fine fericit – când, neașteptat, neprevăzut, catastrofa izbucnește. Din sonetele următoare aflăm că iubita poetului a trecut în brațele altuia, iar acest altul e însuși prietenul lui, omul căruia Will îi poartă cea mai puternică și mai profundă pasiune. „Nu-ți ajunge, femeie crudă, se tânguiește el, nu-ți ajunge că ai pus stăpânire pe mine; acum mi-ai răpit și pe celălalt eu-însumi. Astfel – întreită durere – iată-mă părăsit de el, de tine și de mine însumi..." Prietenului însă, nici un cuvânt rău, nici o imputare. Dimpotrivă: „Nu fi mâhnit de ce ai făcut, îi spune el cu blândete. Toți oamenii greșesc. Eu însumi am căzut în vina de a căuta faptei tale o scuză care depășește realitatea." Următoarele sonete nu mai fac decât elogiul amicitiei, în care se vede bine că poetul pune toată pasiunea, pentru a găsi fericirea pe care dragostea nu i-a putut-o da. Drama continuă cum se știe. Cel pe care generosul Will îl numește cu cel mai strălucit și mai afectuos titlu acordat vreodată unui prieten, de „lord al iubirii mele", și care pare a fi Henric

Wriothesly conte de Southampton și baron de Tiechfield, nu e însă mai fericit. Concursul devotat și nobil pe care, fără preget, i-l dă prietenul său până la capăt în lupta contra absurdei rezistențe pe care le-o opune Regina Elisabeta, e fără folos. Fericirea pe care cu atâta ușurință a distrus-o altădată o plătește el însuși acum cu propria sa fericire. Oricum, acestor triste întâmplări le datorăm două dintre frumoasele comedii ale maestrului: *Cei doi gentilomi din Verona* și *Chinurile zadarnice ale dragostei*, poate chiar unele lucruri și unele accente din *Othello*, precum și pasionatele *Sonete*. Lor le datorăm, de asemenea, mulțumirea de a putea înregistra una dintre cele mai strălucite victorii ale amicitiei și de a o putea asocia la numele poetului, alături de celelalte titluri ale gloriei sale nepieritoare. (Căci, de fapt, victoria aceasta aparține poate mai puțin amicitiei înseși, cât sufletului mare care i-a servit drept adăpost.)

Dar când, așa cum se întâmplă mai des, în lupta aceasta triumful e al iubirii, prietenia poate renaște mai târziu, mai ales după decepțiile pe care iubirea le aduce aproape inevitabil cu sine. Acceptată ca o consolare sau ca un refugiu, ea rămâne însă, într-un asemenea caz, impregnată de o ușoară și explicabilă tristețe.

Iubirea se mai poate întâlni cu amicitia și în alte condiții. Ea poate chiar să se nască din ruinele unei iubiri distruse. Astfel, doi bărbați care au iubit aceeași femeie pot găsi uneori în faptul acesta un puternic motiv de apropiere sufletească, atunci când femeia pe care au iubit-o a murit. Obiectul comun al amintirilor și al regretelor lor poate astfel

forma punctul de plecare al unei amicitii duiioase și profunde. Romanul *Amis* al scriitorului francez Edmond Haraucourt are drept temă un caz de felul acesta. Tot astfel, peste calda prietenie care l-a unit pe Vasile Alecsandri de Costache Negri, ca un geniu bun planează umbra delicată a Elenei Negri, sora celui din urmă și muza bardului de la Mircești, inspiratoarea cunoscutei elegii *Steluța*.

IX. AMICIȚIA DE-A LUNGUL SECOLELOR

Dar printre cauzele care pot influența amicitia, atât în bine cât și în rău, multe trebuie căutate dincolo de cercul vieții intime, în vasta ambianță socială.

În istoria civilizației, amicitia are astfel epocile sale de strălucire și de declin, după formele, condițiile și caracterele pe care le prezintă societățile corespunzătoare.

Antichitatea greco-romană poate fi socotită ca vârsta de aur a prieteniei. În cursul ei, totul pare să fi contribuit la aceasta: caracterele mediului etnic, echilibrul facultăților, sociabilitatea, sensibilitatea, finețea simțului moral, predilecția pentru cele

intelectuale, gustul dialecticii; apoi modul de organizare a familiei, atât în primele faze, cât și în cele următoare, condițiile generale ale vieții sociale, situația femeii, rolul cetățeanului în viața publică. Ajunge, pentru a ne convinge de lucrul acesta, o fugitivă privire în opera atât de frumoasă și de diversă a poetilor și gânditorilor timpului. Ascultați bunăoară cum povestește Platon scena morții lui Socrate (în *Phedon*): „Până atunci reușiserăm cu toții să ne reținem lacrimile; dar când l-am văzut bând otrava, și după ce a băut-o, nu ne-am mai simțit deloc stăpâni pe noi înșine. Cu toate eforturile pe care le-am făcut, eu, cel puțin, am izbucnit în plâns cu așa putere, încât a trebuit să-mi acopăr fața cu poalele mantiei pentru a putea da drumul în libertate lacrimilor ce curgeau șiroaie; căci nu plângeam nenorocirea lui Socrate, plângeam nenorocirea mea proprie, gândindu-mă la marele prieten pe care vedeam că-l pierd...” E caracteristic iarăși, în privința aceasta, cu câtă grijă își pregătește Cicero expunerea ideilor în tratatul său despre amicitie, cum își organizează „dialogul”, cum își alege vorbitorii și auditoriul, cum le transmite propria sa căldură, entuziasmul său: „În tratatul meu despre bătrânețe, dădusem cuvântul bătrânului Caton, convins că nimeni altul nu-l putea folosi cu mai multă autoritate... Tot așa, auzind minuni despre amicitia dintre C. Lelius și Scipione, m-am gândit să-l fac pe Lelius însuși să ne repete tot ce auzise altădată de la Scevola despre Scipione și despre amicitie. Prima dată l-am făcut pe un bătrân să discute cu alt bătrân despre bătrânețe; astăzi îl pun pe cel mai bun dintre prieteni să vorbească altui prieten despre prietenie. Atunci mi l-am luat ca

interpret pe Caton, omul cel mai înțelept al timpului; acum cel care vorbește e înțeleptul Lelius, cum i se spune. Lelius – cel mai ilustru reprezentant al prieteniei înseși.“

Și așa se exprimă toți: cu căldură, cu convingere, cu admirație...

Cu totul alta e situația în timpul Evului Mediu. După Marc Bloch (*La société médiévale*), una dintre relațiile caracteristice ale epocii medievale ar fi comunitatea de sânge. Nu familia, în limitele ei precise, ca în Antichitate sau ca în timpurile moderne, ci legătura de sânge, înrudirea, „le lignage“, întinzându-se nedefinit, fără semne vizibile, fără criterii sigure. În Franța, membrilor mai apropiați ai acestor grupuri – părinți, frați, veri – li se spunea adesea „amis“; în Germania, „Freunde“. Uneori, „amis charnels“, prieteni de sânge. În sistemul de raporturi pe care se bazează toată structura socială și politică a societății medievale, grupul consangvin joacă un rol considerabil, alături de relațiile născute din omagiul de vasalitate. El întreține o solidaritate bizară în luptele și rivalitățile atât de frecvente în acele timpuri. „Sângele cere sânge“ – era unul dintre principiile instituției. Fiecare membru al grupului era obligat să răzbune, prin violență și moarte, violența și moartea oricărui alt membru, chiar îndepărtat, chiar necunoscut; după cum, de asemenea, el era dator să-l sprijine în justiție, când era cazul, ca martor sau cojurător. Toate obligațiile acestea constituiau reguli fundamentale de onoare, cu toate că, dincolo de strictețea lor, armonia care ar fi trebuit să domnească în sânul grupului era de multe ori absentă.

Atmosfera și ideile acestea, spiritul timpului, nu puteau fi favorabile amicitiei; în tot cazul, ele n-o ajutau, nici n-o încurajau prea mult. Împrumutând numele amicitiei, legătura de sânge a și înlocuit-o aproape, fără a se înălța totuși până la misiunea ei. Evul Mediu a cunoscut mai mult camaraderia de arme și frăția de sânge, pe câmpiile de luptă sau în expedițiile cruciaților.

Dar Renașterea a însemnat o reîntoarcere la civilizația antică și la principiile acelei civilizații, o eliberare a spiritului și o restabilire a persoanei în drepturile și atributele ei. Mai cu seamă înflorirea artelor și-a adus larga sa contribuție la opera socială și la primenirea moravurilor, înlesnind simpatia și solidaritatea umană. Prin atmosfera morală pe care a creat-o, Renașterea a favorizat din nou dezvoltarea legăturilor de amicitie între oameni.

Condițiile acestea au rămas favorabile și în timpurile moderne, cu toată confuzia pe care o provoacă lungile, dureroasele ezitări în căutarea unei orientări noi a spiritului omenesc pentru o nouă așezare, mai bună, a lumii. Căci raționalismul cu noile sale metode de cercetare, spiritualismul cu formele sale diverse – religios, idealist, sceptic – nu împiedică formarea unui puternic curent sentimental, al cărui efect imediat e de a-i apropia pe oameni și de a-i face să coboare pe pământ multe dintre idealurile și aspirațiile pe care le așezaseră în Ceruri. Renunțând pentru un timp la metafizică, făcând din ființa umană obiectul principal al cercetărilor sale, filozofia a pătruns tot mai adânc în domeniul moralei și al politicii. Iar în luptele lui pentru marile idealuri sociale, omul a găsit astfel în filozofie o călăuză bună și sigură.

Dar timpul de față (mă gândesc la epoca strict actuală, care n-ar depăși în trecut ultimele decenii și care, poate, nici în viitor nu va avea o durată prea lungă) e poate cel mai puțin favorabil amicitiei. El formează o epocă sumbră, agitată, fără elite, fără avânt, fără îngăduință, fără încredere, fără iubire, fără poezie...

Aici se cuvine să ne oprim puțin.

Criza e provocată, evident, de trecerea de la civilizația individualistă la cea colectivă. Generația de dinainte de 1914 credea încă în drepturile naturale, imprescriptibile ale omului și se simțea mândră de libertățile cucerite, ca și de instituțiile care i le garantau. Tendințele egalitare, unele exagerări și erori ale regimurilor democrate, progresele tehnicii industriale și dezordinea din viața economică au slăbit însă poziția individului în mediul social și politic, l-au făcut să-și piardă tot mai mult încrederea în rolul, în drepturile, în valoarea și în puterile sale proprii, obligându-l să recunoască rolul, drepturile și mai ales puterea grupului. Aceasta încă de mult; procesul de transformare nu e chiar recent. Astfel s-a născut spiritul de interdependență între oameni și ideea interdependenței intereselor individuale și colective. În țările cu regimuri politice totalitare sau dictatoriale, persoana în sine aproape nu mai contează, absorbită de grup, de colectivitate, de stat.

Toate acestea n-au avut numai consecințe sociale și politice; ele au împins criza până la limitele ei extreme, până la depersonalizare. Și iată situația în care ne găsim: autoritatea crescândă a opiniilor colective, a ideologiilor la modă, a programelor de tot felul îl dispensează pe individ de a mai căuta în propria-i conștiință menirea sa pe lume, precum și

de a mai cerceta, de a mai gândi, de a medita, de a lua o atitudine. Membru al grupului, adept al programului, el face astfel parte dintr-o lume dominată de câteva idei abstracte, îndărătul cărora ființele reale aproape dispar. În felul acesta, ca și pe timpurile omagiului de vasalitate, fiecare individ tinde să devină „omul altuia“, al grupului, al patronului, al programului... La considerabila diminuare spiritua-lă se adaugă o mare scădere a nivelului moral. Au existat întotdeauna contradicții între ceea ce ar constitui domeniul moralei individuale și cel al moralei colective. Dar niciodată separația aceasta n-a fost atât de netă și de izbitoare ca acum. Căci dacă e încă interzis să minți, să calomniezi, să-ți calci cu-vântul dat, să lovești și să ucizi ori de câte ori mo-bilul se găsește în sfera propriilor tale interese, e în general admis să recurgi la toate aceste mijloace de îndată ce o faci pentru grup, pentru partid, pentru cauză, pentru idee. E semnificativ, de pildă, faptul că, în cele mai multe mișcări colective, ura față de adversar constituie un element de legătură mai puternic decât iubirea pentru partizan sau pentru cei care ar trebui să fie beneficiarii mișcării înseși. Nici socialismul, care în fond e o mișcare generoasă, bazată pe ideea de justiție și pe principii egalitare, nu face excepție de la această regulă.

De aici schimbarea metodelor de lucru și predi-lectia pentru mijloacele violente și brutale în toate ramurile de activitate ce privesc viața publică. De aici ușurința cu care oamenii uită relele și pericolele prin care au trecut, pentru a se îndrepta, prin erori noi, către alte rele și alte pericole, mai serioase încă. De aici dezorientarea în care ei stăruie în fața celor mai grave evenimente, pe care le privesc cu o lipsă

de înțelegere, cu o lipsă a simțului de conservare, cu o lipsă de solidaritate umană surprinzătoare, dezolante...

În epoca în care am intrat, demnitatea, sinceritatea, încrederea, altruismul, omenia, toleranța nu mai au nici un preț: grupurile umane se urăsc de moarte și se prigonesc fără cruțare; oamenii se mint, se înșală, se adulează, își dau asigurări reciproce cu o nemaipomenită perfidie și, în genere, își ascund gândurile și sentimentele cu aceeași sistematică grijă cu care, în aceste zile aspre, sub munții de saci cu nisip, ei disimulează edificiile și obiectele de artă amenințate de atacurile aeriene... Pierzând tot mai mult gustul intimității și al familiarității, încetând de a mai cultiva sensibilitatea afectivă, omul de astăzi se dezumanizează și se coboară sub nivelul vechilor sale aspirații; căci sentimentalismul și predispoziția pentru intimitate au fost întotdeauna semne sigure de superioritate morală și de echilibru sufletesc. În unele țări noi (ca formă de organizare politică, bineînțeles), familiaritatea și intimitatea în relațiile private sunt considerate abateri de la autoritatea principiilor organice ale vieții colective. În multe alte țări de concepție totalitară, doctrinele politice dominante condamnă sentimentalismul ca pe o adevărată crimă contra ordinii politice a statului. (Și nu e vorba aici de excesul de sentimentalism care, fără a fi în el însuși un rău prea mare, poate lua într-adevăr uneori un caracter antisocial, ci de acea dispoziție intimă care decurge din natura omului și din ordinea emoțională a vieții, pe care, departe de a o înăbuși, civilizația are datoria de a o cultiva și dezvolta, înnobilând-o.)

Vorbind bunăoară despre milă, cu altă ocazie, constatam dispariția treptată a acestei emoții elementare, generoase și calde, atât de legată de sentimentul justiției, încât uneori ea nici nu ne apare decât ca o formă particulară a acestuia, ca un aspect al lui. Aminteam, tot atunci, că într-o țară de veche și rafinată cultură, o lege de dată recentă face din milă un delict. E adevărat că în legea respectivă mila nu e urmărită decât în raport cu anumite acte politice și pentru a asigura mai bine regimul de sancțiuni și de restricții legale al lor. Dar ideea de a supune ne cineva la pedeapsa închisorii pentru că s-a lăsat înduioșat de nenorocirea care l-a lovit pe un semen al său e oricum un lucru nespus de sumbru și de trist.

Să nu uităm, în fine, recente mari conflicte dintre popoare. Căci în tumultul vieții actuale conflictele acestea figurează printre cauzele principale ale relelor de care suferim. Cauze și efecte, în același timp, căci aici totul se repetă, se înlănțuie și se influențează reciproc: războiul provoacă dezordinea spiritelor, iar dezordinea lor întreține ura, vrajba, rivalitatea și imperialismele care duc la războaie. E drept că tot trecutul omenirii e plin de războaie. Undeva în opera sa vastă, Anatole France pune în gura unuia dintre eroii săi un aforism plin de ironie tristă: „Istoria nu e decât un lanț de crime.” Dar prin caracterul, mijloacele și metodele lor, războaiele de azi au luat proporții catastrofale, nu numai din cauza tulburărilor politice și economice pe care le determină, a dezastrelor materiale pe care le produc, a crimelor de tot felul pe care le favorizează și a suferințelor imense pe care le răspândesc, dar și prin tulburările adânci pe care le provoacă în

spirite, prin gravele deformări sufletești și morale pe care le imprimă colectivităților omenești. Tuturor, nu numai celor prinse în hora sinistră, dar și celor care privesc și care așteaptă... În privința aceasta, timpul de față a găsit ceva nou și caracteristic ca perfidie și cruzime, mai perfid decât războiul gazelor toxice, mai crud și mai inuman decât invaziile pentru pradă ale hoardelor barbare: *războiul nervilor*. De orice arme s-ar servi și oricât de sângeros s-ar desfășura, un război adevărat provoacă de la sine elanuri generoase, acte de bravură și de devotament, mișcătoare dovezi de patriotism, de credință în ideea de justiție, înălțătoare avânturi de unire și de solidaritate națională. Apoi, odată terminat, un asemenea război aduce în mod necesar o stare de destindere, o trebuință de a reveni la trecut, la un trecut corectat, înnoit, adaptat la raporturi normale, amicale chiar... Pe când lupta aceasta surdă de provocări, de insinuări, de intrigi, de acte de corupție nu provoacă și nu întreține decât teama, ura, disensiunile, dezorientarea, deznădejdea – factori siguri de decadentă și de disoluție. Războiul nervilor nu distruge numai nervii, ci tot ce întreține coeziunea vieții sociale, tot ce contribuie la armonia celei individuale, tot ce reflectă și atestă umanul din noi. El distruge tot ce întreține bucuria de a trăi și speranța în mai bine...

O, de bună seamă, și în asemenea timpuri oamenii continuă să aibă legături amicale și afectuoase, să practice în mod destul de sincer schimburile de servicii, să cultive plăcerea de a se reuni și de a discuta. Ar fi și greu să renunțe la toate aceste lucruri care țin de propria lor natură, care satisfac tre-

buințe sufletești elementare și a căror importanță asprele condiții ale vieții de azi nu fac decât s-o sporască. Dar să nu vorbim despre calitatea acestor legături. Ea nu poate fi, în majoritatea cazurilor, decât așa cum o determină ambianta, adică mediocră.

X. AMICIȚIA UNIVERSALĂ

Dar dacă amicitia cere o anumită atmosferă, un anumit climat moral, anumite condiții de ecloziune și de dezvoltare, ea există, poate, invizibilă, în noi și în lumea care ne-mpresoară. Ce înseamnă surâsul care înfloarește uneori pe buze necunoscute, dulcea emoție pe care o provoacă în aceeași clipă, ca și cum două suflete s-ar fi cunoscut și și-ar fi făcut semne de înțelegere și de apropiere? Ce înseamnă primirea plină de iubire și de încredere – neașteptată și surprinzătoare chiar – cu care suntem întâmpinați câteodată într-un loc îndepărtat și străin, ce ne face să uităm aproape iremediabila noastră solitudine interioară? De ce câinele pripășit, pe capul,

pe trupul căruia am trecut mâna cu o mișcare distrată de mângâiere, dă semne de atâta bucurie și ne privește atât de stăruitor cu ochii blânzi, încrezători și plini de iubire? De multe ori între sufletul nostru și lucrurile ce ne-nconjoară se stabilește o comunicare intimă, un schimb de efluvii misterioase, o corespondență plină de armonie pe care am vrea s-o facem să dureze la infinit, fie că o astfel de atingere se produce în fața unuia dintre acele negalate, incomparabile, imense spectacole ale naturii – al unei calme nopți de vară, de pildă –, fie că ea are loc într-un mediu uman a cărui atmosferă e dominată de o emoție, de o credință, de o preocupare comune cu propriile noastre emoții, credințe sau preocupări.

În *Le trésor des humbles*, Maeterlinck ne vorbește despre o „bunătate invizibilă“, care ar fi una dintre forțele misterioase ale vieții. „Zei din care coborâm, spune el, se manifestă în noi în felurile cele mai diverse; dar bunătatea aceasta secretă pe care mai nimeni n-o bagă în seamă și despre care mai nimeni n-a vorbit direct e poate semnul cel mai pur al vieții lor eterne.“ Ne găsim toți laolaltă, continuă el, legați prin viața pe care o ducem, „om lângă om, suflet lângă suflet, și totuși zi și noapte sub arme, în luptă. Nu ne mai vedem unul pe altul. Nu ne mai atingem unul cu altul. Nu vedem decât arme și scuturi, nu atingem decât fierul și bronzul. Dar e de ajuns ca Cerul să decidă ocazia unui singur moment de liniște, pentru ca armele să cadă, pentru ca sub casca și scutul date la o parte să descoperim lacrimi naive și surâsuri înduioșate și pentru ca, dintr-o dată, realitatea să ia pentru noi o înfățișare nouă...”

Nu cumva există tot astfel și o amiciție invizibilă? Nu cumva însăși această bunătate ascunsă nu e altceva decât spiritul amiciției, care modelează și mlădie actele noastre, care ne cheamă și ne apropie în mijlocul celor mai aprige lupte? Poate că răspunsul îl știu animalele și copiii. Se pare că îl mai știu și poeții...

În privința aceasta, nimeni altul n-a evocat cu mijloace mai fine grandioasa aventură a lumii care e amiciția universală ca poetul francez Jules Supervielle, în culegerea sa de acum câțiva ani *Les amis inconnus* și apoi în *La Fable du monde*. Amicii necunoscuți... Cine sunt ei oare? „Passant, c'est peut-être vous...” răspunde banderola care învăluie cartea din vitrina librăriei. „Sunt însă atâția”, află mai târziu cititorul din cuprinsul chiar primelor poeme: e pasărea care taie văzduhul cu mișcări iuți și grațioase; e steaua care tremură în umbra serii; e câinele care latră undeva departe; e pomul care-și mlădie crengile în bătaia vântului; e pârâul care aleargă grăbit peste pietrele sure...

Il vous naît un ami, et voilà qu'il vous cherche
Il ne connaît pas votre nom ni vos yeux
Mais il faudra qu'il soit touché comme les autres
El loge dans son cœur d'étranges battements
Qui lui viennent de jours qu'il n'aura pas vécu.

Et vous, que faites-vous, o visage troublé,
Par ces brusques passants, ces bêtes, ces oiseaux,
Vous qui vous demandez, vous, toujours sans nouvelles,
„Si je croise jamais un des amis lointains
Au mal que je lui fis vais-je le reconnaître?”

• Ți s-a născut un prieten, curând vrea să te afle
Nu-ți știe nici figura, nici ochii nu ți-i știe
Dar – ca și alții – dânsul mișcat va fi să fie

Nicăieri însă amicitia universală nu apare sub o înfățișare mai strălucită decât în lumea încântătoare, naivă și plină de genii bune a basmelor și a poeziei populare, în care codrul e „frate cu românul“, în care o biată mioară poate deveni confidenta păstorului ei, în care Făt Frumos încheie pact de amicitie cu Regina furnicilor, în care Dumnezeu și Sfântul Petru se coboară, precum zeii Olimpului, printre muritori, ca să cunoască și să aline singuri nevoile oamenilor... Copiii și oamenii simpli, pentru care lumea aceasta e aproape reală, se simt întotdeauna înfrățiți cu Natura, pe care nu arareori o transformă și o personifică, apropiind-o de lumea din basme. În copilăria mea, credeam sincer că cei doi salcâmi enormi care se găseau în fața casei noastre erau doi uriași deghizați, două genii protectoare ale căminului familial. Nu-mi amintesc destul de clar în ce fel anume îmi explicam pe atunci mișcările lor sub acțiunea vântului; sunt ferm încredințat însă că eu le dădeam mai mult un sens automatic decât unul dinamic – adică o semnificație animistă, corespunzătoare ideii pe care mi-o făceam despre existența lor. Iar când, în timpul unei furtuni, pe seară, priveam de la fereastră contorsiunile ciudate ale ramurilor lor strâmbe și negre, eram convins că uriașii mei dădeau semne de mare supărare și mânie. Dar principalul e că-i iubeam, cu

Păstrând bătai străine în inima-i lovită
Venite dintr-o viață pe care n-a trăit-o.

Iar tu, ființă slabă, ce poți să faci anume
Cu-aceste bruște treceri de păsări, lighioane,
Tu, ce te-ntrebi întruna, găsind nicicând răspunsul:
„De-aș întâlni pe-vreunul din neștiuții prieteni,
Să-mi recunosc tot răul ce i-am făcut – putea-voi?“

o iubire profundă și plină de respect, ca pe două ființe omenesti. Tot așa cum, cu nuanțe diferite, îi iubeam pe cei ai casei, îmi iubeam grădina, iubeam munții din apropiere și Bistrița capricioasă, și pe Ion Oșlobanu, omul din curte (să fi fost de prin ținuturile lui Creangă?), și pe Paraschiva bucătăreasa, și pe Grivei sau pe Bălan... Tot pe vremea aceea, găsindu-mă cândva cu părinții mei la țară, mi s-a-ntâmplat să întâlnesc în fața conacului unde eram găzduiți doi plopî bătrâni care se înclinau mereu cu mișcări leneșe într-o parte și într-alta. Și îndată am înțeles că plopîi aceia erau, ca și salcâmi mei de-acasă, geniile bune ale locului, paznicii conacului și ai stăpânilor lui, având pe deasupra și sarcina destul de nobilă și de grea de a mătura cerul de nori...

Dragostea de natură, care nu e de altfel exclusiv a copilăriei, e întotdeauna un indiciu al prezenței, în tăcutele adâncimi ale sufletului, a acelei virtuți secrete despre care vorbeam – bunătate, iubire, amicitie –, căreia prefer să-i spun spirit de amicitie. Ea singură ne face să vedem în lume o armonie care e mai mult în noi, decât în relațiile dintre lucruri, ceea ce de altfel are doar o prea mică importanță. Grație ei, îndeobște, simțim firele invizibile care leagă propria noastră existență de tot ce ne-nconjoară. Ea, în fine, e cea care ne face să iubim nu numai ființele și lucrurile ce se găsesc în apropierea noastră – părinți, frați, copii, locul natal, țara în care trăim –, dar chiar oameni pe care nu i-am văzut niciodată în viață, locuri și lucruri de care nu ne-am apropiat câtuși de puțin...

Fiindcă spiritul amicitiei e altceva decât amicitia propriu-zisă sau decât practica acesteia, să nu ne

pară ciudat că oameni care n-au, și chiar n-au avut niciodată prieteni, posedă totuși spiritul amicitiei – sunt buni, sunt înțelegători, sunt îngăduitori și mai ales preocupați de binele, de fericirea celorlalți. Astfel solitudinea și izolarea nu sunt totdeauna dovezi sigure ale lipsei spiritului de amicitie. Rousseau avea spiritul acesta din belșug. El era sincer când, incapabil de a întreține în particular vreo legătură amicală senină și durabilă, afirma totuși că îi iubește pe toți oamenii fără deosebire. Același lucru îl putem spune și despre Renan, ținând seama însă de psihologia particulară de care am vorbit. Seneca spunea: „Cu cât vin mai mult în contact cu oamenii, cu atât devin mai puțin uman.” Iar Michelet: „Aimons les hommes mais loin d'eux.” Nu putem afirma același lucru despre unii dintre conducătorii actuali ai diverselor revoluții care au împărțit lumea, după ideologiile lor, în tabere de luptă înverșunată. Iubirea lor de oameni e o himeră. Ei nu iubesc decât ideile în serviciul cărora s-au pus, dacă ambiția rece și crudă sau obsesia ireductibilă pot purta numele de iubire.

În general, spiritul amicitiei se manifestă acolo unde copilăria se prelungește în durata celorlalte vârste ale existenței. Vorbind despre Proust, Georges Cattai, unul dintre biografiile acestuia, constată că el a rămas tot timpul un mare copil lucid, care s-a ferit a-și înăspri sufletul în contact cu viața. O confirmă și Pierre-Quint, și alții; aceasta rezultă din însăși opera marelui scriitor. Baudelaire, alt copil bătrân, proclamă la rândul său maxima: „Le génie n'est que l'enfance retrouvée à volonté.” De aceea Proust crede puternic în iubire și în bunătate: „Uneori bunătatea aceasta intimă e împiedicată să

se manifeste din cauza diverselor mobiluri egoiste care ne stăpânesc voința; de îndată însă ce-și recapătă libertatea, ea se-ntoarce către cel slab, către cel persecutat, către cel just..." Căci sufletul omului e un amestec ciudat de bunătate și de cruzime, de virtuți și de înclinații rele, de angelică naivitate și de perversiune diabolică. La omul cel mai decăzut putem constata gânduri și gesturi pline de candoare. La ideea aceasta, Proust își imaginează un criminal inveterat înduioșându-se la lectura unui foileton. Orice ocazie ne divulgă misterul acesta: un fapt banal, o împrejurare neprevăzută, o emoție artistică... Vrând să dea un exemplu reflectând impresia pe care amicitia o lasă în sufletele celor care au ocazia de a o întâlni în viață, Cicero povestește întâmplarea cunoscută: „Asistam nu de mult la reprezentarea ultimei tragedii a lui Pacuvius, oaspetele și amicul meu. Ce aclamații în întreg teatrul, în momentul când regele barbar nu pricepea care dintre cei doi era Oreste și care Pilade – fiecare spunea că e celălalt, Pilade vrând să moară în locul lui Oreste, iar Oreste protestând pentru a-l salva pe prietenul său..." Și când ne gândim că toate acestea nu erau decât ficțiune! Ce ar fi făcut toată mulțimea aceea entuziastă dacă s-ar fi găsit în fața unui fapt adevărat? Îmi aduc aminte din anii de școală, când traduceam pasajul acesta („Stantes plaudebant in re ficta..."); admiram cu deosebire acest „stantes plaudebant..." așa de precis și de evocator, care mă făcea să văd (cum ni se-ntâmplă să vedem și azi, la unele spectacole) mulțimea ridicată în picioare, aplaudând frenetic, pentru a-și exprima admirația nu atât față de piesă, cât față de conținutul ei, de acea admirabilă imagine a amicitiei pe care i-o

oferea. Eu însumi mă simțeam cuprins de entuziasm, ca și cum m-aș fi găsit în mijlocul celor care aplaudau acea plăsmuire a imaginației, acea „re ficta” așa de reală și așa de mișcătoare.

Și totuși...

Este o scenă în cartea atât de adevărată și de tristă a lui Jean Cassou, *Les massacres de Paris* –, o scenă între altele și ca altele din aceeași carte, ca și din alte opere sau din nenumărate episoade reale ale vieții de totdeauna – care proiectează peste lucrurile acestea o umbră posomorâtă:

În camera mică, rămasă în întuneric, cineva (Becker) vorbea despre evenimente (suntem în timpul Comunei), despre oameni, despre viitor. Când toți oamenii vor fi liberi, spunea el, când toate măștile vor fi căzut, când nu vor mai fi nici mituri, nici zei... Va fi oare mai bine? Vom fi oare mai fericiți?

„– Dormi, Teodor? intervine brusc cel care vorbește. Nu... Plângi... De ce plângi?

Atunci, cu glasul frânt, celălalt îl întreabă la rândul său:

– Becker, aș vrea să-mi spui... Oamenii de care vorbești... oamenii, în general...

– Ei, ce-i?

– Trebuie totuși să-i iubim? Tu-i iubești? Tu...

– Hm! mormăi Becker.

Și după o scurtă ezitare:

– Dacă i-ai fi pus întrebarea aceasta bietului Linden, ți-ar fi răspuns: Să nu exagerăm nimic... Parcă-l aud. Bietul Linden! Seara aceasta l-ar fi mulțumit totuși.

– Becker, iubești oamenii?

– Bine, bine... Iubesc... viitorul închis în ei. Înseamnă asta a-i iubi? Nu știu. Tu ce crezi?”

care a cuprins omenirea? Sau tremură încă, sfioasă, dincolo de zăvorătele uși ale inimilor noastre?

Cândva, prin secolul al XV-lea, două înfloritoare cetăți italiene, Pisa și Florența, se găseau în stare de război. Evocând epoca aceea în admirabila dramă care e *Monna Vanna*, Maeterlinck imaginează următoarea scenă sugestivă:

În sala unde Guido Collona își termina consiliul militar, intră tatăl acestuia, Marco, reîntors din solia pe care o îndeplinise pe lângă guvernul florentin:

„– Tată! exclamă șeful militar cu emoție. Prin ce fericită minune ai izbutit să te-ntorci tocmai când încetasem să sper că te voi mai vedea? Nu cumva ești rănit? Umbli greu... Te-au torturat? Cum ai scăpat? Ce ți-au făcut?

– O, nimic. Slavă lui Dumnezeu! răspunde bătrânul. Nu mi-au făcut nimic. Te înșeli dacă-i crezi barbari... M-au primit, dimpotrivă, cum se primește un oaspete venerat. Prinzivalle citise lucrările mele; mi-a vorbit de cele trei dialoguri ale lui Platon pe care le-am descoperit și le-am tradus. Dacă umblu cam greu e fiindcă sunt bătrân și vin de departe... Știi pe cine am întâlnit în cortul lui Prinzivalle?

– Îmi închipui: pe cruzii comisari ai Florenței...

– E adevărat; și pe dâșșii; pe unul din ei; căci n-am văzut decât unul singur... Dar primul al cărui nume mi l-au rostit e Marciliu Ficin, maestrul admirat de toți, care ni l-a revelat pe Platon... Ficin e însuși sufletul lui Platon reîntors pe pământ! Aș fi dat zece ani din viața mea pentru a-l vedea și a vorbi cu el înainte de a mă duce acolo unde se duc toți muritorii... Ne simțeam ca doi frați care s-au regăsit după o lungă despărțire... Am vorbit despre

Hesiod, despre Aristot, despre Homer... Descoperise, nu de mult, într-o dumbravă de măslini, aproape de Campo și nu departe de Arno, în nisip, un tors de zeiță de o atât de stranie frumusețe, încât dacă l-ai vedea ai uita de război... Ne-am dus și am săpat mai departe: el a mai găsit un braț; eu am reușit să dezgrop două mâini atât de pure și de fine, încât păreau făcute anume pentru a crea surâsuri, pentru a răspândi roua și pentru a mângâia aurora... Una din ele avea curba grațioasă pe care o iau degetele care ating un sân; cealaltă ținea încă strâns în ea mânerul oglinzii ovale...

— Tată, interveni Guido cu o nerăbdare abia reținută, să nu uităm că un popor întreg moare de foame și că nu-l poate interesa în nici un fel mâinile acelea fine și trunchiul de bronz...

— De marmură... — îl corectează bătrânul cu blândețe.

Scena continuă în felul acesta. E cunoscută, de altfel.

Dar mi s-ar putea spune: toate acestea se petrec în timpul Renașterii, pe când omenirea își trăia încă splendida epocă a tinereții.

E adevărat, răspund eu. Dar nu sunt de atunci decât șapte secole. Să fi îmbătrânit lumea? Să fi îmbătrânit cu adevărat și iremediabil?

NOTE

1. În loc de postfață. E „actuală” sau nu (în sensul lui Nietzsche) cartea aceasta?

Vei judeca-o singur, necunoscutul meu prieten, acum când ai întors ultima ei filă – dacă ți-ai pus cumva această întrebare.

Eu însă îți datorez oricum câteva explicații în legătură cu apariția ei și țin să-mi achit această datorie.

Dorința mea de a scrie despre amicitie e veche. Realizarea ei mi-a procurat însă întotdeauna o explicabilă sfială. Dorința mea, entuziasmul meu sunt oare de ajuns? – îmi spuneam. Voi fi eu în stare să dau lucrului pe care-l voi face toată strălucirea pe care o merită?...

Și ezitarea mea a fost lungă.

Pentru a învinge îndoielile care-mi paralizau voința, pentru a mă stimula deci și pentru a mă angaja, în câteva rânduri am anunțat cartea aceasta ca pe un proiect în curs de realizare; de mai mult de doi ani am lăsat ca titlul ei să figureze în lista lucrărilor mele cu mențiunea „în lucru” sau „în pregătire” sau „va apărea în curând”. Dar în afară de capitolul introductiv, care a apărut în numărul din 25 martie 1937 al „Caietelor săptămânale”, sub titlul *Despre amicitie*, n-am mai scris un singur rând.

În ultimul timp, o împrejurare bizară și complicată (despre care voi vorbi cândva, dacă voi avea libertatea de a o face) mi-a provocat o mare mâhnire personală și o dezamăgire profundă. Am simțit atunci, cum se întâmplă în împrejurări de felul acesta, nevoia de a mă izola și de a mă concentra mai mult decât o fac în mod obișnuit. Apoi au venit evenimentele știute, convulsiile Europei, haosul în care ne zbatem, dezorientarea în care plutim... Și m-am gândit din nou, stăruitor, la *Cartea prieteniei*.

Scrisă, așadar, în condițiile înfățișate și în zilele acestea sumbre, cartea mea e astăzi alta decât cea la care mă gândisem la început. Semnul celei dintâi ar fi fost entuziasmul; al acesteia rămâne suferința.

E curios însă că în noua situație toate vechile scrupule mi-au dispărut. Ba am chiar iluzia că am făcut un lucru bun. Iluzia, desigur... Nu convingerea... Dar ce prețuiește mai mult în efemera noastră existență decât iluzia?

În 1793, în plină teroare, condamnat la moarte, Condorcet scria în ascunzătoarea sa din Rue Servandoni celebra *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*. El asista la una dintre cele mai sângeroase drame ale istoriei, privea cum oamenii se distrug între ei, cu ură, cu furie, ca și cum sufletele lor n-ar fi ieșit niciodată de sub stăpânirea instinctelor originare, și totuși continua să creadă în progresul omenirii și să consacre ultimele-i clipe elogiului lui.

Poate, la urma urmei, nu e atât de absurd să vorbim despre amicitie într-o epocă de universală inamicitie...

2. *Despre utilizarea cuvintelor.* Modul cum mă servesc de termenii *prietenie* și *amicitie*, folosindu-l pe cel dintâi în titlul cărții și preferându-l pe celălalt în text, ar putea stârni anumite discuții. Acest lucru m-a preocupat și atunci când am publicat, în „Caiete săptămânale”, capitolul introductiv, lămurindu-l în nota care a apărut în același număr.

Nota mea din „Caiete...” redevenind astfel actuală, o reproduc întocmai:

„Faptul de a fi dat lucrării din care am desprins fragmentul publicat în caietul de azi titlul *Cartea prieteniei*, iar fragmentului însuși – *Despre amicitie* va părea, poate, unora un semn de nesiguranță, de confuzie, de neîndemânare, dacă nu de neglijență sau de neatenție.

Aș putea foarte bine răspunde că, din moment ce atât limba obișnuită, cât și cea literară îmi oferă ambii termeni, e dreptul meu să mă servesc de oricare dintre ei, după dorință. Recunosc totuși că aceste două cuvinte nu se găsesc în aceeași situație și că folosirea lor nu e simplă chestiune de fantezie sau de capriciu.

Prieten și *prietenie* sunt cuvinte cu vechime și deci cu drept de preferință. *Amicitie* e un neologism. Cronicarii nu l-au cunoscut și nu l-au întrebuințat. Dar *prieten*, cu diversele variante dialectale și arhaice (*pretin*, *pretnic*, *prietin*, *pretel*), nu e decât vechiul cuvânt slavon bisericesc *prijateli*. Pe când *amic* e francezul *ami*, italianul *amico*, latinul *amicus*. Vechimea celui dintâi se compensează cu latinitatea celui de al doilea. Căci nu trebuie să uităm că, plină de elemente slave, turcești, grecești, ungurești, limba noastră e totuși, în caracteristicile sale esențiale, o limbă neolatină.

În ce mă privește, iubesc deopotrivă arhaicul *prietenie* ca și latinul *amicitie*. Și socotindu-le pe picior de egalitate, le folosesc deopotrivă, după trebuință, după locul lor în text și după culoarea pe care vreau s-o dau acestuia.

Folosirea sinonimelor e întotdeauna o chestiune delicată în arta scrisului sau în retorică. O chestiune de gust, de tact, de simț al limbii. Justificarea alegerii nu e totdeauna ușoară. De multe ori nici nu e posibilă.

În cazul de la care am plecat, am crezut că titlul *Cartea prieteniei* sună mai bine, evocă și impresionează mai sigur decât *Cartea amicitiei* (deși distincția poate părea unora greșită sau iluzorie). În schimb, *Despre amicitie* trece fără discuție înaintea lui *Despre prietenie*, nu numai pentru că evită aliterația neplăcută pe care o provoacă, dar și fiindcă amintește, în circumstanță, titlul strălucitei lucrări a lui Cicero *De amicitia*.“

CUPRINS

I.	Pagini de antologie.....	1
II.	De ce căutăm amiciția	14
III.	Amiciția comună și amiciția ideală.....	24
IV.	Cu ce nu trebuie confundată amiciția	36
V.	Amiciția dintre un bărbat și o femeie	47
VI.	Amiciția după vârstele vieții.....	63
VII.	Arta amiciției.....	74
VIII.	Dușmanii amiciției.....	86
IX.	Amiciția de-a lungul secolelor.....	99
X.	Amiciția universală	109
Note		127

EDITURILE ALL

ALL ♦ ALL BECK ♦ ALLFA
ALL EDUCATIONAL

CORESPONDENȚĂ
RĂSPUNS

C.R.

SE TAXEAZĂ
LA DESTINAȚIE

Bb.Timișoara nr. 58, sector 6, 76548 - București sau C.P. 12-107
Tel. (01)-413.11.58; (01)-413.43.21; (01)-413.18.50; (01)-413.16.12;
Fax: (01)-413.05.40 - Fax Distribuție: (01)-413.03.29

TALON DE COMANDĂ

Trimiteți talonul de comandă, completat conform dorinței dumneavoastră, pe adresa
Editurilor ALL: București, O.P. 12, C.P. 107, beneficiind de o reducere
de **10%** din prețul cărților pe care vi le oferim.

EXPEDITOR

Nume _____

Adresă _____

Telefon contact _____

Profesie _____

Cod client _____

DESTINATAR

Editurile ALL

București

O.P. 12, C.P. 107

Folosiți serviciul

Cartea prin Poștă!

NOI VĂ ADUCEM CĂRȚILE ACASĂ!

Menționați domeniile pentru care doriți să primiți, GRATUIT, catalogul semestrial.

☐ ȘTIINȚE JURIDICE

☐ BELETRISTICĂ

☐ ȘTIINȚE MEDICALE

☐ ȘTIINȚE ECONOMICE

☐ ȘTIINȚE EXACTE

☐ ÎNVĂȚĂMÂNT

☐ ȘTIINȚE UMANISTE

☐ INFORMATICĂ

(lucrări auxiliare)

Plata se face ramburs, la primirea coletului poștal. Taxele poștale de expediție sunt suportate de editură.
PENTRU COMENZI MAI MARI DE 10 EXEMPLARE, CUMULAT, BENEFICIAȚI DE O REDUCERE DE PREȚ DE 20 %

Cod	Titlu / Autor	Preț	Nr. ex. coman- date
Colecția BIBLIOTECA ALLFA (Literatură română clasică și modernă)			
898	AICI ȘI ACUM - Bujor Nedelcovici	44900 lei	
787	CĂDEREA BASTILIEI - Horia Gârbea	14900 lei	
381	CHEF CU FEMEII URÂTE. CELE MAI BUNE POVESTIRI, 1995-1996 Antologie de Dan-Silviu Boerescu	29900 lei	
115	ECLIPSA - Răzvan Petrescu	6900 lei	
436	FEMEIA ÎN ROȘU Mircea Nedelciu, Adriana Babeți, Mircea Mihăieș	39900 lei	
810	HERBERT - Florin Sicoie	34900 lei	
789	IUBIRI SUBVERSIVE. CELE MAI BUNE POVESTIRI, 1997 Antologie de Dan-Silviu Boerescu	29900 lei	
165	ÎN ABSENȚA STĂPÂNILOR - Nicolae Breban	9900 lei	
167	ÎNCHISORILE MELE - Ioan Slavici	6900 lei	
387	LOGODNICUL - Hortensia Papadat-Bengescu	14900 lei	
919	MIERCURI, JOI, PE STRADA CIRCULARĂ Anca-Delia Comăneanu	34900 lei	
822	NUNȚILE NECESARE - Dumitru Țepeneag	19900 lei	
831	PARTY MIT HÄSSLICHEN FRAUEN. DIE BESTEN ERZÄHLUNGEN, 1995 - 1996 Antologie de Dan-Silviu Boerescu	29900 lei	
260	OCHEANUL ÎNTORS - Radu Petrescu	9900 lei	
280	POEZIA ROMÂNĂ MODERNĂ DE LA G. BACOVIA LA EMIL BOTTA - Nicolae Manolescu	13900 lei	
298	PROSTIA LA ROMÂNI - Cătălin Țirlea	8900 lei	
391	PROVOCATORUL - Bujor Nedelcovici	16900 lei	
525	REQUIEM - George Cușnarencu	34900 lei	
823	RITUALUL NOPTII - Dan Stanca	34900 lei	
786	SÂMBĂTĂ DUPĂ-AMIAZA, LA ȚARĂ Ștefan Caraman	19900 lei	
443	SCRISORILE DOAMNEI T. ȘI ALTE NUVELE Camil Petrescu	29900 lei	
434	STRIGOIUL - Ion Agârbiceanu	34900 lei	
587	UN REGAT IMAGINAR - Ștefan Bănuțescu	34900 lei	
1006	ISTORII PE CARE N-AM SĂ LE Scriu Mihai Măniuțiu	19900 lei	
1005	CORPURI DE ILUMINAT - Stelian Tănase	49900 lei	

44.000 lei

B.C.U. „M. EMINESCU” IAS.

Ce este, de fapt, prietenia? Oare de ce ne e atât de necesară, încât o căutăm neîncetat, chiar fără să ne dăm seama? Cum a evoluat ea de-a lungul istoriei omenirii și cum s-a reflectat în literatura universală? Iată numai câteva întrebări la care veți afla răspuns parcurgând cartea de față. Deși concepută într-o perioadă sumbră, când cea de-a doua conflagrație mondială devenise iminentă, lucrarea profesorului Eugen Herovanu izbuteste să transmită prin ani un mesaj optimist: indiferent de încercările la care este supus, omul păstrează nealterate în fibra sa intimă generozitatea, loialitatea, afecțiunea și respectul față de semenii săi. Într-un cuvânt - PRIETENIA.